

E-ISSN: 3023-820X
Yaz 2026 • Summer 2026
Cilt 3 • Volume 3
Sayı 1 • Issue 1

Klasik Divan

Uluslararası Dil, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (KD-UDKEAD)
International Journal of Language, Culture and Literature Researches (KD-IJLCLR)

Editör
Editor-in-Chief

Öğr. Gör. Esra AKA
(Muş Alparslan Üniversitesi)

Danışma Kurulu
Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet Atilla ŞENTÜRK
(İstinye Üniversitesi)

Prof. Dr. Bahir SELÇUK
(Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent BAYRAM
(Kırklareli Üniversitesi)

Prof. Dr. Bünyamin TAŞ
(Aksaray Üniversitesi)

Prof. Dr. Ebru Burcu YILMAZ
(İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Fettah KUZU
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Gençay ZAVOTÇU
(Kocaeli Üniversitesi)

Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan KAPLAN
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK
(Adıyaman Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal YAVUZ
(Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Celal VARİŞOĞLU
(Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
(İstanbul Kültür Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Sait ÇALKA
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Prof. Dr. Neslihan İlknur KOÇ KESKİN
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK
(Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Prof. Dr. Nimet YILDIRIM
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan Kemâl TAYUKÇUOĞLU
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Prof. Dr. Ozan YILMAZ
(Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadık ARMUTLU
(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU
(Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Prof. Dr. Şerife YALÇINKAYA
(Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeki TAŞTAN
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
(İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Cemalettin YAVUZ
(Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Gülşah Gaye FİDAN
(Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Akif GÖZİTOK
(Erzurum Teknik Üniversitesi)

Alan Editörleri

Field Editors

Klasik Türk Edebiyatı

Prof. Dr. Orhan Kemâl TAVUKÇUOĞLU
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Prof. Dr. Şerife YALÇINKAYA
(Ege Üniversitesi)

Halk Edebiyatı

Prof. Dr. Canser KARDAŞ
(Muş Alparslan Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Damlanur KÜÇÜKYILDIZ GÖZELCE
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Yeni Türk Edebiyatı

Prof. Dr. Zeki TAŞTAN
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Türk Dili

Prof. Dr. Ümit HUNUTLU
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Türk İslâm Edebiyatı

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
(İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Yılmaz ÖKSÜZ
(Ege Üniversitesi)

Türkçe Eğitimi

Öğr. Gör. Dr. Bestami BİLGE
(Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Öğr. Gör. Dr. Hakan SÖNMEZ
(Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Tarih ABD

Prof. Dr. Hidayet KARA
(Muş Alparslan Üniversitesi)

Sayı Hakemleri
Issue Reviewers

Prof. Dr. Bahir SELÇUK
(Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Ayşe TARHAN
(Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan KAPLAN
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. İhsan SAFİ
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Ramazan SÜER
(Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
(İstanbul Kültür Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa Sefa ÇAKIR
(Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Sait ÇALKA
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Emrah GÖKÇE
(Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuran ÖZTÜRK
(Çukurova Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ercan BARAN
(Bingöl Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadık ARMUTLU
(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL
(Bitlis Eren Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadık YAZAR
(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Kadriye HOCAOĞLU ALAGÖZ
(Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Şerife YALÇINKAYA
(Ege Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Candan YILDIRIM
(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Vildan S. COŞKUN
(Sakarya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Songül KARACA
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeki TAŞTAN
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Öğr. Gör. Dr. Nilüfer KARADAVUT
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Doç. Dr. Alper AY
(Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Dr. Ahmet GÖKÇE
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Yazı İşleri Sorumlusu
Managing Editor

Gizem SERGERDANOĞLU

Dil Editörleri
Language Editors

Öğr. Gör. Dr. Bestami BİLGE (Türkçe)
Öğr. Gör. Dr. Hakan SÖNMEZ (İngilizce)
Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Sıddık ŞAHİN (Farsça)

Musahhihler
Proofreaders

Fatma TÜRK
Haydar ÖZÇELİK

Son Okuma Sorumluları
Final Proofreaders

İlknur CEVHER

Kapak Tasarımı ve Mizanpaj
Cover Design and Layout

Beyza ABDUKARIMOV

Yazışma Adresi
Contact

dergiklasikdivan@gmail.com
<https://dergi.klasikdivan.com>

Taranan Dizinler ve Etik Beyanı

Klasik Divan Uluslararası Dil, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
E-ISSN: 3023-820X

Dergimizdeki yazıların her türlü sorumluluğu yazarlara aittir.

Kaynak gösterilerek yazılardan alıntı yapılabilir.

Dergimizde; benzerlik oranı için Turnitin kullanılmaktadır.

Yazarlar, yapay zekâ kullanımını bildirmekle yükümlüdür.

Dergimiz; ücretsiz ve tamamen açık erişim olarak sunulmaktadır.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21101356>

Dibace

Kıymetli *Klasik Divan* Okurları,

Klasik Divan: Uluslararası Dil, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 3-1 (KD-UDKEAD 3/1), 29 Haziran'da yayımlanmıştır. Dergi, çift kör hakem uygulaması ile incelenip uygun bulunmayan yazılar elendikten sonra toplam sekiz yazı ile yayıma hazırlanmıştır. Bunlardan; biri *Araştırma Notu*, dördü *Araştırma Makalesi*, biri *Dijital Beşeri Bilimler Makalesi* ve ikisi *Kitap Tanıtım Yazısı*'ndan oluşmaktadır. Bu sayıda dergimize yazılarıyla katkıda bulunan değerli araştırmacılara, hakemlik teklifimizi geri çevirmeyip yazıları inceleyen saygıdeğer hakem kuruluna ve yayımlanma aşamasında büyük bir titizlikle çalışan ekip arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Saygılarımızla.

Baş Editör
Öğr. Gör. Esra AKA

Makale göndermek için başlangıç tarihi: 30 Ocak 2026

Makale göndermek için son tarih: 30 Mayıs 2026

1. Sayının yayımlanma tarihi: 29 Haziran 2026

İÇİNDEKİLER CONTENT

Dergi Künyesi.....	I
Dibace:.....	VI
İçindekiler:	VII

Araştırma Notu Research Note

1. Kastamonulu Harîrî'nin Celâlzâde Mustafa'ya Nişancı Oluşunu Tebrik ve Himaye Talebi Amacıyla Sunduğu Şefâatnâme'si Üzerine On The Şefâatnâme Submitted by Kastamonulu Harîrî to Celâlzâde Mustafa as a Congratulator for His Becoming a Nişancı and as a Request for Protection Prof. Dr. Mücahit KAÇAR.....	1
---	----------

Araştırma Makalesi Research Article

2. El-Kâhîretü'l-Cedîde Romanında Biçimsel Dindarlığın Edebî Eleştirisi Literary Criticism Of Formalistic Piety in The Novel <i>al-Qâhîrah al-Jadîdah</i> Dr. Öğr. Üyesi Ayşe KAŞ.....	13
3. Hâcibî'nin Şerh-i Luccetu'l-Esrâr'ı Hajibi's <i>Sharh-i Lujjat Al-Asrar</i> Burçak BİNGÖL.....	36
4. Bir Osmanlı Münevverinin Okuma Kültürü: Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi Örneği Reading Culture in The Ottoman Intellectual Tradition: The Case Of Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi Fuat TURPCU.....	43

5. Gelibolulu Mustafa Âlî Divanı'nda Ejderha/Yılan Metaforu The Metaphor of The Dragon/Snake in The Diwan Of Gelibolulu Mustafa Âlî Makbule Nur ÇAPACI.....	93
--	----

Dijital Beşerî Bilimler Makalesi
Essay on Digital Humanities

6. <i>Safahat</i>'ın Birinci ve Altıncı Kitaplarının Metin Madenciliği Yöntemiyle Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi A Comparative Analysis of The First and Sixth Books of <i>Safahat</i> Using Text Mining Methodology Betül SEVİNDİK.....	130
---	-----

Kitap Tanıtım Yazısı
Book Review

7. Türk İslâm Edebiyatında Türler Sevnur DORUK.....	149
---	-----

8. İnsan Deniz ve Hayat Pınar ÇİFTÇİ.....	153
---	-----

**Bir Osmanlı Münevverinin Okuma Kültürü: Kethüdâzâde Mehmed
Ârif Efendi Örneği**

**Reading Culture in The Ottoman Intellectual Tradition: The Case Of
Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi**

Fuat TURPCU

İstanbul Üniversitesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Doktora Öğrencisi

fuatturpcu@ogr.iu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3332-6934>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21029783>

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Date of Submission: 5 Mayıs 2026

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 21 Mayıs 2026

Sayfa/Page: 43-92

Atıf/Citation: Turpcu, Fuat. “Bir Osmanlı Münevverinin Okuma Kültürü”. *Klasik Divan: Uluslararası Dil, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2026), 43-92.

Değerlendirme/Peer Review: İki dış hakem-Çift taraflı körleme/Double anonymized-Two external.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bilimsel etik kurallarına uyulduğu ve yararlanılan eserlerin kaynaklarda belirtildiği beyan olunur./It is declared that the principles of scientific ethics have been followed and that all sources used in this study have been duly acknowledged in the references.

İntihal/Plagiarism: Bu makale turnitin programında taranmıştır. /This article was checked by turnitin.

Bir Osmanlı Münevverinin Okuma Kültürü: Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi Örneği

Reading Culture in The Ottoman Intellectual Tradition: The Case Of Kethüdâzâde

Mehmed Ârif Efendi

Fuat TURPCU

Özet

Osmanlı'da XVIII. yüzyılın son çeyreğinde doğup XIX. yüzyılın ortalarında vefat eden ve Anadolu Kazaskerliği payesine kadar yükselmiş olan Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, ardında kırk sandık yazma eser bırakmıştır. Kethüdâzâde'nin talebesi tarafından yazılan *Menâkıb*'da; din, edebiyat, astronomi, fıkıh, matematik vb. alanlara ait iktibas, eser değerlendirmeleri ile okuduğu ve okuttuğu eserler tespit edilmiş ve bunların onun ilmî ve fikrî dünyasındaki yeri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Farklı alanlarda tespit edilen bu eserler; Kethüdâzâde'nin dinî ilimler, fıkıh, tefsir, tasavvuf, tarih, astronomi, matematik ve edebiyat alanlarında eserlerle meşgul olduğunu göstermektedir. *Menâkıb*'da yer alan değerlendirmeler, Kethüdâzâde'nin metinleri yalnızca okuyan ve okutan bir âlim olmadığını; eserler arasında mukayese yapan ve metinleri yorumlayan bir münevver olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nde münevver kesimin okuduğu kitapları tespit etmek için tereke kayıtları, vakfiyeler, kütüphane katalogları ve muhallefât defterleri nevinden kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çalışmada, ele alınan *Menâkıb*'ın özelinde menâkıbnamelerin yalnızca biyografik bilgi veren kaynaklar olmadığı aynı zamanda Osmanlı ilmiye sınıfına mensup münevverlerin okuma kültürü, entelektüel tercihleri ve eğitim anlayışlarını da ortaya koyabilecek önemli veriler ihtiva ettiği vurgulanmıştır. Çalışmada, farklı bir yöntem izlenerek Kethüdâzâde'nin okuma kültürü, talebesi Hoca Emin Efendi tarafından kaleme alınan *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif* adlı eser üzerinden incelenmiştir. Medrese mezunu olup müderris olarak göreve başlayan Kethüdâzâde'nin ve talebesi Hoca Emin Efendi'nin okuma listesinde tespit edilen 77 eserden 46 eserin edebiyat ya da edebiyatla doğrudan ilgili olanları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kethüdâzâde, münevver, Osmanlı, okuma kültürü, okumak.

Abstract

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, who was born in the last quarter of the eighteenth century in the Ottoman Empire and died in the mid-nineteenth century, rose to the prestigious rank of Anatolian Kazasker (Chief Military Judge of Anatolia). Upon his death, he left behind forty chests of manuscript works. In the *Menâkıb* (hagiographical biography) written by one of his students, quotations, evaluations of works, and records of the texts he studied and taught in fields such as religion, literature, astronomy, Islamic jurisprudence (fiqh), and mathematics have been identified. This study seeks to assess the place of these works within his intellectual and scholarly world. The works identified from various disciplines demonstrate that Kethüdâzâde was engaged with texts in the fields of religious sciences, jurisprudence, Qur'anic exegesis (tafsîr), Sufism, history, astronomy, mathematics, and literature. The evaluations contained in the *Menâkıb* reveal that Kethüdâzâde was not merely a scholar who read and taught texts; rather, he was an intellectual who compared different works and offered interpretations of them. Previous studies aiming to identify the books read by the Ottoman intellectual elite have generally relied on sources such as probate inventories (*tereke* records), waqf deeds (*vakfiyes*), library catalogues, and inheritance registers (*muhallefât* defters). Focusing on the *Menâkıb* examined in this study, it is emphasized that hagiographical works are not merely biographical sources but also contain valuable data that can illuminate the reading culture, intellectual preferences, and educational perspectives of members of the Ottoman scholarly establishment (*ilmiyye*). Adopting a different methodological approach, this study investigates Kethüdâzâde's reading culture through *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, a work authored by his student Hoca Emin Efendi. Of the seventy-seven works identified in the reading lists of both Kethüdâzâde—who, after graduating from a madrasa, began his career as a *müderris* (professor)—and his student Hoca Emin Efendi, forty-six works that belong to literature or are directly related to literary studies have been examined.

Keywords: Kethüdâzâde, intellectual, Ottoman, Reading culture, reading.

GİRİŞ

Okumak kelimesinin Türk Dil Kurumu tarafından yapılan tanımı şöyledir: “Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlemek veya seslendirmek. Yazılmış bir metnin iletme istediği şeyleri öğrenmek.”¹ *Okuma kültürü* kavramı ise “bireylerin kendilerine ait okuma hedefleri koyması; okumaktan hoşlandığı yazar, şair, konu ve türlerden hareketle kendi okuma eğilimini belirlemesi; kendisine ait bir kitaplık oluşturmaları; okuma alışkanlığını geliştirmek amacıyla kütüphanelerden yararlanmaları ve ilgisini çeken konulardaki süreli yayınları takip etmesidir.”² Osmanlı Devleti’nde okunan kitapların alınan eğitime ve sosyal statüye göre farklılık gösterdiği bilinmektedir. Medrese eğitimi almış insanlar ile eğitim alamamış insanların gerek okuduğu kitaplar gerekse okuma kültürleri farklılık arz etmektedir.³ *İlmiye, kalemiye ve seyfiye sınıflarının okuma gelenekleri ve kültürü, bu gelenek ve kültürü oluşturan muhitlere (medrese, saray, yeniçeri ocakları, vs.) göre şekillenmiştir. Halkın okuduğu eserler ise yüzyıllar boyunca hem zaman zaman değişen ve bazen de aynı kalan özelliklere sahip olmuştur.*⁴

Osmanlı münevverlerinin okudukları kitaplar ve oluşturdıkları kütüphaneler çeşitli yöntemlerle tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri tereke ve muhalledat kayıtları, diğeri de medreselerde kütüphane kurulması için düzenlenen vakfiyelerdir. Bu çalışmada, farklı bir yöntem benimsenmiş ve Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi ve talebesinin okuma kültürü, yine kendisinin talebesi olan Hoca Emin Efendi tarafından kaleme alınan *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif* adlı eser esas alınarak incelenmiştir. *Menâkıb*’da yer alan eser değerlendirmeleri, iktibaslar ve ders kayıtları sayesinde yalnızca Kethüdâzâde’nin hangi eserleri okuduğu değil, bu eserleri nasıl değerlendirdiği ve öğrencilerine hangi metinleri hangi bağlamlarda aktardığı da tespit edilebilmektedir. Bu yönüyle çalışma, bir Osmanlı münevverinin kitap listesini ortaya koymanın ötesinde onun entelektüel tercihlerini ve okuma pratiğini anlamayı hedeflemektedir.

1 Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011), “okumak”, 1793.

2 MEB, *Okuma Becerileri Dersi Öğretim Programı*, 2012.

3 Osmanlı’da okunan kitapların tespit edilmesine yönelik pek çok çalışma yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Zehra Öztürk, “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5/9 (2007), 401-446; İsmail E. Erünsal, “Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif”, *Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı* (İstanbul: TEDEV Yayınları, 2022), 355-362; İsmail E. Erünsal, “Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu: XVI-XVII. Asırlar”, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 69-94; Tülün Değirmenci, “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011), 7-43; Elif Sezer-Aydınlı ve İrvin Cemil Schick, “Osmanlı İstanbul’unda Sese Dönüşen Kitaplar”, *Zemin: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları*, 5 (2023), 50-111.

4 Esra Muhacir, “Osmanlıda Okuma Gelenekleri ve Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kütüphane Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (Temmuz 2023), 201-216.

Kethüdâzâde Mehmed Arif Efendi'nin Hayatı

El-hâc Mehmed Arif Efendi, Valide Sultan Kethüdâsı olan Yusuf Ağa'nın torunu ve Reisü'l-ulemâ Kethüdâzâde Hacı Hafız Mehmed Sadık Efendi'nin en büyük oğlu olup “Ârif” şiiirlerinde kullandığı mahlasıdır.⁵ 1185/1771 yılında İstanbul'da doğan Kethüdâzâde (Kahyâzâde), bu lakabını dedesinden dolayı almıştır; babası Medine Kadısı iken Medine'ye gitmiş ve babasıyla eda ettiği hac farizasından sonra İstanbul'a dönmüştür.⁶ 1265/1849'da 80 yaşında İstanbul'da Beşiktaş'ta Uzuncaova'daki evinde vefat etmiştir.⁷ Kethüdâzâde Ârif Efendi, medrese eğitiminin ardından müderrislik rüusu almış bununla yetinmeyip zamanının kıymetli hocalarından okumuş ve kendini çok iyi yetiştirmiş; ömrü boyunca talebe okutmuş ve geride miras olarak kırk sandık yazma eser bırakmıştır.⁸ Kethüdâzâde'nin geride bıraktığı kitapların isim listesi ne yazık ki elimizde yoktur. Ancak talebesi Emin Efendi tarafından yazılan *Menâkıb*'da⁹ pek çok eserden iktibas vardır. *Menâkıb*'da iktibas yapılan eserler Kethüdâzâde'nin okuduğu ya da okuttuğu bütün eserler olmasa da onun okuma kültürü ve kütüphanesi hakkında ipuçları vereceği muhakkaktır. *Menâkıb*'da sadece bu eserlerden iktibas yapılmamış bazı yerlerde Kethüdâzâde'nin okuttuğu eserlerin isimleri de verilmiş, onun kitaplar hakkında değerlendirmeleri de yer almıştır. Bu çalışmanın temel kaynağı olan ve Hoca Emin Efendi tarafından kaleme alınan *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin hayatını, ilmî şahsiyetini, hocalarını, talebelerini ve çeşitli konular hakkındaki görüşlerini ihtiva eden bir menakıpnamedir.

Müellifin ifadelerinden anlaşıldığı üzere eser, Kethüdâzâde'nin ders halkasında uzun yıllar bulunan Hoca Emin Efendi tarafından hazırlanmıştır. Emin Efendi, Musika-yı Hümâyün'da görev yaptığı dönemde sabahları hocasının derslerine devam ettiğini, derslerden önce Kethüdâzâde'nin anlattığı hikâyeye, hatıra ve değerlendirmeleri kaydettiğini belirtmektedir. Daha sonra bu notları, hocasının hayat hikâyesi ve menkıbeleriyle birleştirerek eserine eklemiştir. Böylece *Menâkıbname*, yalnızca biyografik bilgilerden değil Kethüdâzâde'nin sohbetleri, eserler hakkındaki değerlendirmeleri ve talebeleriyle yaptığı konuşmalardan da oluşmaktadır. Eserin ilk baskısı Kethüdâzâde'nin hayat hikâyesi şeklinde hazırlanmış, daha sonra Hoca Emin Efendi tarafından yeni hikâyeler, menkıbeler ve çeşitli ilaveler eklenerek yeniden yayımlanmıştır.¹⁰

5 Arzu Güldöşüren, “Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25 (2002), 334.

6 Taner Gök, *Kethüdâzâde Arif Divânı (İnceleme-metin)*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 3-5.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdâsı Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdâzâde Arif Efendi”, *Belleten*, 20/79 (Temmuz 1956), 485-527; Mehmet Arslan, “Ârif, Kethüdâ-zâde Hacı Mehmed Ârif Efendi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim 30.12.2025). <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-kethudazade-haci-mehmed-arif>.

8 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 2/325-326.

9 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdazade Mehmed Arif*, 1305.

10 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdazade Mehmed Arif*, 1305.

1. KETHÜDÂZÂDE TARAFINDAN YORUMLANAN ESERLER

1.1. Beydâvî Tefsiri (Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl)

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin üzerinde durduğu tefsirlerden biri Kadı Beydâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı eseridir. Osmanlı medrese geleneğinde yaygın biçimde okutulan ve üzerine çok sayıda haşiye yazılıp pek çok baskısı yapılan bu tefsir, Kethüdâzâde'nin değerlendirmelerine de konu olmuştur.¹¹ Kethüdâzâde'ye göre Beydâvî'nin başarısı, Fahreddin Râzî'nin hikemî yaklaşımı ile Zemahşerî'nin dil ve belagat merkezli tefsir anlayışını bir araya getirmesinde yatmaktadır. Bu sebeple Beydâvî Tefsiri'ni "A'lâ bir Tefsîr-i Şerîf" olarak nitelendirmiştir. Onun bu değerlendirmesi, tefsirleri yalnızca nakil bakımından değil, kullandıkları yöntem ve ilmî yaklaşım açısından da değerlendirdiğini göstermektedir.¹² Kethüdâzâde'nin Beydâvî hakkındaki bu yorumu, onun okuma kültürüne dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Zira burada öne çıkan husus, farklı ilim geleneklerini ve yöntemlerini mezcedebilen eserlerin takdir edilmesidir. Bu durum, Kethüdâzâde'nin tefsir literatürüne eleştirel ve mukayeseli bir gözle baktığını, eserleri sadece okumakla yetinmeyip onların ilmî değerini de tartıştığını göstermektedir.

1.2. Et-Tefsîrü'l-Kebîr

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin dikkat çektiği tefsirlerden biri de Fahreddin Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb* veya yaygın adıyla *et-Tefsîrü'l-Kebîr* adlı eseridir. Bu eser o zamana kadar yazılmış tefsirlerden farklı bir yöntem kullanılarak telif edilmiştir.¹³ Kethüdâzâde, bu tefsiri değerlendirirken Râzî'nin özellikle hikmet ve aklî ilimlere ağırlık verdiğini belirtir. Onun ifadesiyle, "İmâm Fahreddin Râzî Hazretleri te'lif buyurdukları Tefsîr-i Kebîr'inde hikemiyyât tarafını ziyade iltizâm buyurmuşlardır."¹⁴

1.3. El-Keşşâf

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin değerlendirdiği tefsirlerden bir diğeri de Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eseridir. Eserin tam ismi *el-Keşşâf 'an haqā'iki gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûe ni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl* dir. Bazı kaynaklarda *el-Keşşâf 'an haqā'iki't-tenzîli'n-nâṭık 'an deqā'iki't-te'vîl* veya sadece *el-Keşşâf 'an haqā'iki't-tenzîl* adıyla zikredilir.¹⁵ Osmanlı ilim geleneğinde özellikle dil ve belagat yönüyle büyük değer verilen bu tefsir hakkında Kethüdâzâde, Zemahşerî'nin Arapçaya ve dil tahlillerine ağırlık verdiğini ifade etmektedir. Ona göre müellif, tefsirini ka-

11 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 2/126.

12 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 45.

13 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, 2/77.

14 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 45.

15 Ali Özek, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 329-330.

leme alırken özellikle Arap dili ve belagatının inceliklerini ön plana çıkarmıştır.¹⁶ Kethüdâzâde'nin bu değerlendirmesi, onun tefsir literatürünü farklı ilmî yönleriyle tasnif ettiğini göstermektedir. Nitekim Fahreddin Râzî'yi hikmet ve nazârî düşünceyle, Zemahşerî'yi ise dil ve belagatla özdeşleştirmesi dikkat çekicidir. Beydâvî'yi bu iki yaklaşımı mezceden bir müfessir olarak görmesi de aynı bakış açısının sonucudur. Bu durum, Kethüdâzâde'nin okuma kültüründe dil ve edebiyatın önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. *Menâkıb*'da yer alan çok sayıdaki edebî esere yapılan atıflar da dikkate alındığında, onun Arapça ve Farsça klasiklere yalnızca dinî ilimler açısından değil, aynı zamanda dil zevki ve belagat bakımından da değer verdiği anlaşılmaktadır.

1.4. Burhân-ı Kâtı

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, *Burhân-ı Kâtı*'nın Mütercim Âsım Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesini büyük bir takdirle karşılamaktadır. Onun değerlendirmesine göre tercüme faaliyeti, yalnızca bir metni başka bir dile aktarmaktan ibaret değildir. Bu sebeple Mütercim Âsım Efendi'nin çalışmasını Abbâsîler dönemindeki büyük tercüme faaliyetleriyle mukayese eder. Kethüdâzâde'ye göre geçmişte tercüme faaliyetleriyle meşgul olan âlimler alanlarında son derece yetkin kişilerdi. Bu nedenle bazı tercüme, asıl metinlerin dahi önüne geçebilmiştir. Mütercim Âsım Efendi'yi de “fevka'l-âde zekî, ehil ve erbâb” olarak nitelendiren Kethüdâzâde, bu kabiliyetleri sebebiyle de onun tercüme ettiği eserlerin aslından daha başarılı olduğunu ifade etmektedir.¹⁷

1.5. Kâmûs Tercümesi (El-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin önem verdiği sözlüklerden biri de Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît* adlı eserinin Mütercim Âsım Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Osmanlı ilim geleneğinde uzun yıllar temel müracaat kaynaklarından biri olarak kullanılan bu eser, Kethüdâzâde'nin tercüme faaliyetlerine dair değerlendirmelerinde de önemli bir yer tutmaktadır. Kethüdâzâde, daha önce *Burhân-ı Kâtı* tercümesi münasebetiyle ifade ettiği üzere, Mütercim Âsım Efendi'nin ilmî ehliyetini ve dil hâkimiyetini özellikle vurgulamaktadır. Ona göre Âsım Efendi, tercüme ettiği eserleri yalnızca Türkçeye aktarmamış, aynı zamanda onları daha kullanışlı ve faydalı hâle getirmiştir. Bu sebeple *Kâmûs Tercümesi*'nin de aslından daha başarılı bir eser olduğunu ifade etmektedir.¹⁸

16 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 45.

17 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 123.

18 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 123.

1.6. Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin atıfta bulunduğu eserlerden biri de İmam Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eseridir. Osmanlı ilim ve tasavvuf çevrelerinde geniş bir etkiye sahip olan bu eser, dinî hayatın Kur'an ve sünnet merkezli olarak yeniden düzenlenmesini hedefleyen önemli metinlerden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁹ Kethüdâzâde, eser hakkında değerlendirme yaparken Selimiye Dergâhı Şeyhi Nimetullah Efendi'nin görüşünü nakleder. Buna göre eser, isminde “tarikat” kelimesi geçmesine rağmen tasavvufun bâtını yönlerinden ziyade şeriatın zahir hükümlerine dair bir mahiyet taşımaktadır. Bu durumu “Tarîkat-i Muhammediyye değildir. Zira o zâhir-i şerîattir. Ahvâl-i bâtına dokunur şey değildir.” sözleriyle ifade etmektedir.²⁰ Bu değerlendirme, Kethüdâzâde'nin eserleri yalnızca okumakla kalmayıp onların muhtevasını ve ilmî konumunu da tartıştığını göstermektedir. Ayrıca onun dinî ilimler ile tasavvuf arasındaki ilişkiyi değerlendirirken kavramsal ayrımlara dikkat ettiğini ortaya koymaktadır. Eserin adından hareketle oluşabilecek yanlış anlamaları düzeltmeye çalışması, metinleri eleştirel bir gözle okuduğunu ve içerik ile isim arasındaki ilişkiyi sorguladığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kethüdâzâde'nin bu yaklaşımı, okuma kültürünün sadece bilgi edinmeye değil, okunan eserlerin mahiyetini doğru tahlil etmeye de dayandığını ortaya koymaktadır. Bu durum onun ilmî şahsiyetinin önemli özelliklerinden biri olan değerlendirme ve yorumlama becerisine işaret etmektedir.

1.7. Emsile

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin atıfta bulunduğu eserlerden biri de Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminin ilk basamaklarından kabul edilen *Emsile*'dir. Arapça kelimelerin çekimlerini öğretmek amacıyla hazırlanan bu eser, medrese eğitiminde uzun yıllar temel ders kitapları arasında yer almıştır.²¹ Kethüdâzâde, *Emsile*'nin Hz. Ali'ye ait olduğunu ifade etmekte ve nahiv ilminin gelişimini Hz. Ali'ye dayandırmaktadır. Bu bağlamda nahiv kurallarını açıklayan şu sözü nakleder: “Fâ' il ötrelidir, ona müteallik olanlar da ötrelidir. Mef'ûl üstünlüdür, ona müteallik olanlar da üstünlüdür. Muzâfun ileyh esrelidir, ona müteallik olanlar da esrelidir.”²² Kethüdâzâde'nin bu değerlendirmesi, onun dil ilimlerine verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. *Menâkıb*'da yer alan sözlükler, manzum lügatler ve edebî eserler dikkate alındığında, Arapçanın onun ilmî dünyasında merkezi bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nahiv ilmini Hz. Ali'ye nispet etmesi ise dil kurallarını yalnızca teknik bir bilgi alanı olarak değil, İslâm ilim geleneğinin köklü bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir. Bu yaklaşım, Kethüdâzâde'nin eğitim anlayışında dil ilimlerinin temel bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Zira onun okuma ve öğretme faaliyetlerinde Arapça, yalnızca bir iletişim aracı değil, dinî ve ilmî metinlere ulaşmanın vazgeçilmez

19 Huriye Martı, *Birgivî Mehmed Efendi Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 21.

20 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 123.

21 İsmail Durmuş, “el-Emsile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi 11*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 166-167.

22 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 205.

vasıtası olarak değerlendirilmiştir.

1.8. Sübha-i Sıbyân

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin atıfta bulunduğu eserlerden biri de Osmanlı eğitim geleneğinde yaygın olarak okutulan *Sübha-i Sıbyân* adlı Arapça-Türkçe manzum sözlüktür. Özellikle sıbyan mekteplerinde kullanılan bu eser, öğrencilerin Arapça kelime hazinesini geliştirmeyi amaçlayan temel eğitim metinlerinden biri olmuştur. Kütüphanelerde en azından 50-60 kadar yazma nüshası bulunan, 1801 yılından 1900'lü yılların başına kadar en az 30 kez basılan *Sübha-i Sıbyân* adlı Arapça-Türkçe manzum sözlük, 460 beyit civarında bir hacme sahiptir ve sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.²³ Kethüdâzâde, bu eser hakkında dikkat çekici bir değerlendirmede bulunarak onu "Kur'ân-ı Kerîm'in sözlüğünün tefsiri gibidir" şeklinde nitelendirir. Bu ifade, onun nazarında sözlüklerin yalnızca kelime öğretmeye yarayan yardımcı eserler olmadığını göstermektedir. Aksine sözlükler, Kur'ân'ın dilini ve kavram dünyasını anlamaya imkân sağlayan temel araçlar olarak görülmektedir.²⁴ Bu değerlendirme, Kethüdâzâde'nin eğitim anlayışında dil öğretimi ile dinî ilimler arasında güçlü bir ilişki kurduğunu ortaya koymaktadır. *Menâkıb*'da yer alan *Emsile*, *Tuhfe-i Vehbî*, *Burhân-ı Kâtı* ve *Kâmûs Tercümesi* gibi eserlerle birlikte düşünüldüğünde, onun Arapça ve Farsça öğretimine büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kethüdâzâde'ye göre dil eğitimi, sadece kelime öğrenmekten ibaret olmayıp İslâmî ilimlere ve özellikle Kur'an'ın anlam dünyasına nüfuz etmenin temel şartlarından biridir.

1.9. İhyâ'u 'Ulûmi'd-dîn

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin önem verdiği eserlerden biri de İmam Gazzâlî'nin *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn* adlı eseridir. Tasavvuf, ahlak, fıkıh ve dinî hayatın farklı boyutlarını bir araya getiren bu eser, İslâm düşünce tarihinin en etkili metinlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) başta tasavvuf ve ahlak olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseridir.²⁵ Kethüdâzâde, eserin yalnızca İslâm dünyasında değil Avrupa'da da takdir gördüğünü belirterek Almanlar tarafından tercüme edilip defalarca basıldığını ifade eder. Bunun ardından, aynı eserin Türkçeye de çevrilmesi gerektiğini dile getirir ve Türk okuyucuların bu önemli eserden faydalanmasını temenni eder: "İhyâ'u'l-'Ulûm inşâallâhu Te'âlâ Türkî'ye dahî terceme olur da ebnâ-yı Türkiye menâfî'inden hissedâr olurlar."²⁶

23 Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân-1-(İnceleme)", *Journal of Turkish Studies* 1/2 (2006), 70.

24 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 262.

25 Mustafa Çağrı, "İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 10-13.

26 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 282.

Kethüdâzâde, değerli eserlerin yalnızca belirli bir ilim çevresinin istifadesine sunulmasını yeterli görmemekte, daha geniş kitlelere ulaştırılmasını da arzu etmektedir. Bu yönüyle onun bilgi anlayışı, kitabın okunması kadar yaygınlaştırılmasını da önemseyen bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Kethüdâzâde'nin *İhyâ* hakkındaki bu görüşü, onun tercüme faaliyetlerine verdiği önemi göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. *Burhân-ı Kâtî* ve *Kâmûs Tercümesi* hakkında yaptığı olumlu değerlendirmelerle birlikte düşünüldüğünde, ilmî ve ahlaki değeri yüksek eserlerin Türkçeye kazandırılmasını desteklediği anlaşılmaktadır. Bu durum, onun yalnızca bir okuyucu ve müderris değil, aynı zamanda bilginin dolaşımını ve yaygınlaşmasını önemseyen bir Osmanlı münevveri olduğunu göstermektedir.

1.10. Tuhfe-i Vehbî

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin temas ettiği dil öğretimi eserlerinden biri de Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî* adlı Farsça-Türkçe manzum sözlüğüdür. Osmanlı eğitim geleneğinde uzun yıllar medrese ve rüşdiyelerde okutulan bu eser, Farsça öğretiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Sünbülzâde Vehbî tarafından 1197'de (1783) öğrencileri olan, Sadrazam Halil Hamîd Paşa'nın iki oğlu için kaleme alınmış, değişik vezinlerde elli sekiz kıtadan oluşan Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Eser, önceki sözlüklerde bulunmayan Farsça kelime ve ifadelere yer vermesi dolayısıyla çok tutulmuş, medreselerde ve rüştiyelerde ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁷ Kethüdâzâde, eserin içeriğinden ziyade onun okutulmuş biçimine dair dikkat çekici bir eleştiride bulunmaktadır. Acem Ali Efendi'nin kelimelerin arasına çizgiler çekerek eseri takti' ettiğini, bunun da metnin tabîî yapısını bozduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu müdahale, eserin asıl değerine zarar vermiştir. Bu değerlendirme, Kethüdâzâde'nin dil öğretiminde metnin özgün yapısına ve estetik bütünlüğüne önem verdiğini göstermektedir. Manzum sözlükler yalnızca kelime ezberletmek amacıyla değil, aynı zamanda vezin, ahenk ve dil zevki kazandırmak amacıyla da kaleme alınmıştır. Kethüdâzâde'nin takti' uygulamasına yönelik eleştirisi, onun bu eserleri sadece sözlük olarak değil, edebî birer metin olarak da değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.²⁸

1.11. El-Kasîdetü't-tantarâniyye

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin dikkat çektiği edebî eserlerden biri de Tantarânî'nin meşhur kasidesidir. Arap edebiyatında özellikle cinas ve söz sanatlarının yoğun kullanımıyla tanınan bu kaside, dil ve belagat bakımından yüksek bir sanat örneği olarak kabul edilmektedir.²⁹ Kethüdâzâde, eser hakkında anlattığı bir kısas vesilesiyle kasidenin ezberlenmesinin son derece güç

27 Selim Sırrı Kuru, "Sünbülzâde Vehbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 38, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 140-141.

28 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 262.

29 İsmail Durmuş, "et-Tantarâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 576-577.

olduğunu belirtir. Ona göre kasidenin sahip olduğu yoğun söz sanatları ve dil incelikleri, metnin kolayca ezberlenmesini engellemiştir. Nitekim padişahın cariyelerinin dahi bu kasideyi ezberlemekte zorlandığını ifade eder. Kethüdâzâde'nin bu yaklaşımı, edebî eserleri değerlendirirken özellikle dil ustalığına ve sanat gücüne dikkat ettiğini göstermektedir. Onun nazarında bir metnin değeri yalnızca içerdiği bilgilerden değil, dilin imkânlarını kullanma başarısından da kaynaklanmaktadır. *Kasîde-i tantarâniyye*'ye yönelik bu yaklaşım, Kethüdâzâde'nin Arap dili ve belagatine duyduğu ilgiyi ortaya koyduğu gibi, klasik edebiyatı yüksek bir zihinsel ve estetik eğitim aracı olarak gördüğünü de göstermektedir.³⁰ Bu durum, *Menâkıb*'da yer alan diğer şiir, divan ve sözlük değerlendirmeleriyle birlikte düşünüldüğünde, Kethüdâzâde'nin okuma kültüründe edebî metinlerin yalnızca zevk unsuru değil, aynı zamanda ilmî ve zihnî terbiyenin bir parçası olarak kabul edildiğini göstermektedir.

1.12. Hâfız-ı Şîrâzî ve Yezîd'in Beyti

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, Hâfız-ı Şîrâzî *Dîvân*'ının ilk beytiyle ilgili olarak dönemin ilim çevrelerinde dile getirilen bir rivayete temas eder. Rivayete göre söz konusu beyit Yezîd'e aittir ve Hâfız'ın bu beyti divanına neden aldığı sorusuna "Kâfirin malı Müslümana helâldir." şeklinde bir cevap verilmiştir. Kethüdâzâde ise bu açıklamayı isabetli bulmaz ve meselenin "tesâdüf kabilinden" değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.³¹ Bu değerlendirme, Kethüdâzâde'nin okuduğu metinlere eleştirel bir gözle yaklaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. O, kendisinden önce ileri sürülen yorumları sorgulamadan kabul etmemekte, bunların tutarlılığını değerlendirmektedir. Yine bu yaklaşım, okuma kültürünün yalnızca bilgi edinme sürecinden ibaret olmadığını göstermektedir. *Menâkıb*'da yer alan pek çok örnekte görüldüğü üzere o, eserleri değerlendirirken mukayese yapmakta, rivayetleri tartışmakta ve kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Bu durum, onun ilmî şahsiyetinin önemli özelliklerinden biri olan tenkit ve muhakeme gücünü yansıtmaktadır.

1.13. Gülistân

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin büyük hayranlık duyduğu eserlerden biri de Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân* adlı eseridir. Osmanlı eğitim ve kültür hayatında asırlar boyunca okutulan bu eser, ahlak, hikmet, terbiye ve insan ilişkilerine dair içerdiği öğütlerle geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Sadî-i Şîrâzî'ye ait olan bu eser Salgurlu hânedanından Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî adıyla 656'da (1258) kaleme alınmıştır. Gerek kendi türü içinde gerek sanat değeri bakımından taklit edilemeyen bir eser olan *Gülistân* münâcât, na't ve yazılış sebebini anlatan bir ön sözden sonra padişahların hâl ve hareketlerini, dervişlerin ahlakını, kanaatin faziletini, susmanın faydalarını, aşk ve gençliği, güçsüzlük ve ihtiyarlığı, terbiyenin etkisini ve sohbet adabını konu alan sekiz bölüm

³⁰ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 88.

³¹ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 96.

hâlinde düzenlenmiştir.³² Kethüdâzâde, *Gülistân*’ı “ârifâne, hakîmâne, münşiyâne sûret ve ma‘nâyı câmi” bir eser olarak nitelendirmektedir. Ona göre eser, yalnızca edebî güzelliğiyle değil, aynı zamanda hikmet ve irfanı bir araya getirmesiyle de eşsizdir. Bu sebeple Molla Câmi gibi büyük âlim ve ediplerin nazire yazma teşebbüslerine rağmen *Gülistân*’ın benzerinin ortaya konulamadığını, onun taklit edilmesi mümkün olmayan müstesna bir eser olduğunu ifade etmektedir.³³

Kethüdâzâde’nin *Gülistân*’a verdiği değeri gösteren en dikkat çekici ifadelerinden biri, huzurunda yapılan bir münakaşa sırasında söylediği “Bütün kitaplar bir tarafa, bizimkiler yalnız *Gülistân* ile amel etseler olur.” sözüdür. Bu değerlendirme, onun nazarında *Gülistân*’ın yalnızca edebî bir metin olmadığını göstermektedir. Aksine eser, ahlaki olgunlaşma, insan ilişkileri ve hayat tecrübesi bakımından başlı başına bir rehber olarak görülmektedir.³⁴ Kethüdâzâde’nin bu yaklaşımı, okuma kültürüne dair önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Her şeyden önce onun okuma dünyasında edebî eserlerin yalnızca estetik bir zevke hitap etmediği anlaşılmaktadır. *Gülistân* örneğinde görüldüğü üzere edebiyat, aynı zamanda ahlaki eğitim, hikmet aktarımı ve şahsiyet terbiyesinin bir aracı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim *Menâkıb*’da tespit edilen eserlerin önemli bir kısmının edebiyat ve dil alanına ait olması da bu yaklaşımı desteklemektedir. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl Osmanlı münevverinin okuma kültüründe klasik edebiyatın ne derece merkezi bir konuma sahip olduğunu göstermesi bakımından da *Gülistân* önem taşımaktadır.

1.14. Bahâristân

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin değerlendirdiği eserlerden biri de Molla Câmi’nin *Bahâristân* adlı eseridir. Sa‘dî-i Şîrâzî’nin *Gülistân*’ı örnek alınarak kaleme alınan bu eser, Osmanlı kültür dünyasında ahlaki ve edebî yönüyle ilgi görmüş önemli metinlerden biridir. Kethüdâzâde, *Bahâristân*’ı değerlendirirken onu doğrudan *Gülistân* ile mukayese etmektedir. Her ne kadar *Bahâristân*, *Gülistân*’ın tesiri altında kaleme alınmış olsa da Kethüdâzâde’ye göre aynı başarı seviyesine ulaşamamıştır. Nitekim eser hakkında görüş bildirirken “*Gülistân* Kur’ân gibidir.” ifadesini kullanarak Sa‘dî’nin eserine duyduğu hayranlığı açıkça ortaya koymaktadır.³⁵ Kethüdâzâde’nin *Gülistân*’ı üstün görmesinin temelinde yalnızca dil ve üslup başarısı değil, eserin hikmet, ahlak ve irfanı bir araya getirebilmesi de bulunmaktadır. Bu yönüyle *Bahâristân* değerlendirmesi, onun edebî eserleri değerlendirirken şekil ile muhtevayı birlikte dikkate aldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu karşılaştırma, Kethüdâzâde’nin klasik Fars edebiyatına olan vukufiyetini göstermesinin yanı sıra, onun okuma pratiğinde eleştirel değerlendirme ve mukayesenin önemli bir yer tuttuğunu da ortaya koymaktadır.

32 Tahsin Yazıcı, “*Gülistân*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 14, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 240-241.

33 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 132.

34 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 248.

35 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 132.

1.15. Dîvân-ı Neccârzâde Rıza

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin ilgi gösterdiği eserlerden biri de Nakşibendî şeyhlerinden Neccârzâde Rızâ Efendi'nin *Dîvân*'ıdır. Kethüdâzâde, bu eseri okuduğunu, beğendiğini ve zamanla müellifine karşı derin bir muhabbet beslemeye başladığını ifade etmektedir. *Menâkıb*'da anlatıldığına göre Kethüdâzâde, daha sonra Beşiktaş'a yerleştiğinde Neccârzâde'nin türbesini önceö den tanımaksızın ziyaret etmiş, türbenin ona ait olduğunu öğrendiğinde ise büyük bir memnuniyet duymuştur. Bu sırada, "Hâ işte o gördüğüm Dîvân sahibi Rızâ Efendi Hazretleri'nin türbesi budur!" diyerek eser aracılığıyla oluşan manevi yakınlığı dile getirmiştir.³⁶ Bu hadise, Kethüdâzâde'nin okuma kültürüne dair dikkat çekici bir yönü ortaya koymaktadır. Onun nazarında kitaplar yalnızca bilgi edinme vasıtaları değildir. Okunan eserler, okuyucu ile müellif arasında zaman ve mekân sınırlarını aşan bir bağ da kurabilmektedir. Kethüdâzâde'nin Neccârzâde'ye duyduğu muhabbetin önce eser üzerinden başlaması, daha sonra müellifin şahsiyetine yönelmesi bunun açık bir örneğidir. Bu durum, özellikle tasavvuf ve edebiyat alanındaki eserlerin Kethüdâzâde'nin dünyasında yalnızca ilmî değil, aynı zamanda manevi bir işleve de sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla onun okuma pratiği, bilgi edinmenin ötesinde şahsiyet inşasına ve manevi aidiyet duygusuna katkı sağlayan bir faaliyet olarak değerlendirilebilir.

1.16. Hey'et-i İslâmiyye

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin temas ettiği eserlerden biri de *Hey'et-i İslâmiyye* adlı kitaptır.³⁷ Astronomi alanına dair olan bu eser, Kethüdâzâde'nin dünya şekliyle ilgili yaptığı değerlendirmeler sırasında gündeme gelmektedir. Kethüdâzâde, dünyanın yuvarlaklığı meselesini ele alırken bu kitaba da değinmekte, ancak müellifin bazı görüşlerini doğru bulmamaktadır. Ona göre eser sahibi, görüşlerini ortaya koyarken İslâmiyet adına isabetli olmayan değerlendirmelerde bulunmuş ve bu sebeple hata etmiştir.³⁸ Bu nedenle eseri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Bu değerlendirme göstermektedir ki Kethüdâzâde okuduğu her eseri sorgusuz kabul eden bir okuyucu değildir. Bilakis metinleri ilmî ölçütler çerçevesinde değerlendirmekte, yanlış bulduğu hususları açıkça tenkit edebilmektedir. Daha önce Hâfız Divanı ile ilgili bir rivayete itiraz etmesi ve bazı eserler arasında mukayeseler yapması da aynı tavrın örnekleridir. Ayrıca bu örnek, Kethüdâzâde'nin ilgi alanlarının yalnızca dinî ilimler ve edebiyatla sınırlı olmadığını göstermektedir. Astronomi gibi pozitif ilimlere dair eserlerle de meşgul olması, onun çok yönlü bir Osmanlı münevveri olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, farklı alanlarda okuduğu eserleri kendi ilmî

³⁶ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 237.

³⁷ Tarafımızdan yapılan araştırmalarda bu isimde bir kitap tespit edilemedi.

³⁸ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 20.

birikimi doğrultusunda değerlendirmesi, onun okuma pratiğinde eleştirel muhakemenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

1.17. Bâkî Dîvân

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin büyük değer verdiği eserlerden biri de *Bâkî Dîvânı*'dır. Talebesi Emin Efendi'nin naklettiğine göre, öğrencileri yeni bir kitap elde ettiklerinde onu hocalarına götürerek görüşünü alırlardı. Emin Efendi bir gün *Bâkî Dîvânı*'nı Kethüdâzâde'ye takdim ettiğinde hocası, diğer eserlerde görülmeyen bir ifadeyle “Hâ, getir bakalım, ziyaret edelim.” demiştir. Emin Efendi, Kethüdâzâde'nin daha önce hiçbir kitap hakkında bu şekilde konuşmadığını özellikle belirtmektedir.³⁹ Kethüdâzâde, Bâkî'nin Türk şiirindeki yerini değerlendirirken onu yalnızca başarılı bir şair olarak değil, Türkçe şiirin gelişiminde dönüm noktası oluşturan bir isim olarak görmektedir. Ona göre İstanbul'un fethinden sonra Türkçe şiirdeki selâset ve fesahat anlayışı asıl olarak Bâkî ile zirveye ulaşmış, Türk şiiri onunla birlikte yeni bir üslup kazanmıştır. Bu sebeple Bâkî'yi “büyük zât” olarak nitelendirmekte ve onun şiirlerindeki akıcılığı ve fesahati özellikle vurgulamaktadır.⁴⁰ Kethüdâzâde'nin Bâkî'nin şiirini örnek göstererek Türkçenin ifade gücüne dikkat çekmesi, onun yalnızca Arapça ve Farsça klasiklerle değil, Osmanlı Türkçesinin en güçlü temsilcileriyle de yakından ilgilendiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte *Bâkî Dîvânı*'na duyduğu özel ilgi, onun şiiri bir estetik zevk unsuru olmanın ötesinde kültürel ve ilmî bir değer olarak gördüğüne işaret etmektedir.⁴¹

1.18. ‘Aynü’l-a’yân (Tefsîru Sûreti’l-Fâtîha)

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin temas ettiği eserlerden biri de Molla Fenârî'nin *Aynü’l-a’yân (Tefsîru Sûreti’l-Fâtîha)* adlı eseridir. İşârî tefsir geleneğinin önemli örneklerinden kabul edilen bu eser,⁴² *Menâkıb*'da Somuncu Baba'nın Bursa Ulu Camii'nin açılışında yaptığı meşhur Fâtîha tefsiri münasebetiyle zikredilmektedir.⁴³ Kethüdâzâde'nin bu eseri anması, onun tefsir literatürüne olan ilgisinin yalnızca medreselerde okutulan klasik metinlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Nitekim *Menâkıb*'da Beydâvî, Fahreddin Râzî ve Zemahşerî gibi müfessirlerin eserlerinin yanında işârî tefsir geleneğine ait metinlere de yer verilmesi, onun farklı tefsir anlayışlarına aşina olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla *Aynü’l-a’yân*'ın *Menâkıb*'daki varlığı, Kethüdâzâde'nin farklı tefsir ekollerine açık bir okuma pratiğine sahip olduğunu ve İslâmî ilimleri çok yönlü bir perspektifle değerlendirdiğini göstermektedir.

39 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 123.

40 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 123.

41 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 123.

42 İbrahim Hakkı Aydın, “Molla Fenârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 247-248.

43 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 63.

2. İKTİBAS YAPILAN ESERLER

2.1. Nefî Dîvânı

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de XVII. yüzyılın en önemli divan şairlerinden Nefî'dir. *Menâkıb*'da yer alan bir sohbet sırasında Kethüdâzâde'ye, Nefî'nin fahriyelerinde kendisini överken mübalağaya başvurup vurmadığı sorulmuş, o da Nefî'nin övündüğü kadar kudretli bir şair olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴ Bu değerlendirme, Kethüdâzâde'nin Nefî'nin şiir kudretine ve sanat gücüne duyduğu hayranlığı göstermektedir. Kethüdâzâde, Kanûnî Sultan Süleyman ile bir softa arasında geçtiğini anlattığı bir hadise münasebetiyle Nefî'nin şu beyitlerini nakleder:

*İltifât et sühân erbâbına kim onlardır
Medh-i şâhân-ı cihân-bâna veren ‘unvânı*

*Kim bilirdi şu‘arâ olmasa ger sâbıkda
Dehre devletle gelip yine giden şâhânı*

*Hâşre dek âb-ı hayât-ı sühân-ı Bâkî’dir
Âñdırıp zinde kılan nâm-ı Süleymân Hân’ı⁴⁵*

Nefî'ye yönelik olumlu yaklaşımı, daha önce Bâkî ve Sa‘dî hakkında yaptığı değerlendirmelerle birlikte ele alındığında, Kethüdâzâde'nin edebî eserleri ilmî şahsiyetin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Onun okuma ve iktibas tercihleri, Osmanlı münevverinin zihniyet dünyasında şiirin yalnızca bir sanat dalı değil, aynı zamanda hikmet, tarih ve kültür aktarımının da önemli bir vasıtası olduğunu göstermektedir.

2.2. Sultan III. Ahmed Dîvânı

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, Sultan III. Ahmed Çeşmesi için yazılan tarih manzumesinden bahsederken Seyyid Vehbî'nin şiir kudretine dikkat çekmektedir. Rivayete göre Sultan III. Ahmed, çeşmenin tarih mısraını kendisi söylemiş ve “*Hân Ahmed’e eyle du‘a aç Besmeleyle iç suyu*” mısraını ortaya koymuştur. Ancak dönemin şairleri bu mısraın dar kafiyesi sebebiyle uzun bir kaside meydana getirmekte zorlanmışlardır. Kethüdâzâde'nin ifadesiyle, böylesine büyük bir çeşme için elli-altmış beyitlik bir kaside yazılması gerekirken şairler bu konuda âciz kalmışlardır. Bunun üzerine mısra Halep'te bulunan Seyyid Vehbî'ye gönderilmiş, o da mısraın tertibini değiştirerek “*Aç Besmeleyle iç suyu Hân Ahmed’e eyle du‘a*” şekline getirmiştir. Böylece kafiye imkânları

⁴⁴ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 107.

⁴⁵ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 102.

genişlemiş ve kaside tamamlanabilmiştir. Daha sonra da çeşme kitabesi olarak yazdırılmıştır.⁴⁶ Kasidenin ilk beyti şu şekildedir:

Şāhen-şeh-i ʿālī-neseb sulṭān-ı memdūhū 'l-ḥaseb
*Fermān- dīh-i Rūm u ʿArab Ḥān Aḥmed kişver-güşa*⁴⁷

Kasidenin son beyti:

Tārīḫi Sulṭān Aḥmed 'in cāri zebān-ı lūleden
*Aç Besmeleyle ic şuyu Ḥān Aḥmed'e eyle duʿā / \ \ \ \ *⁴⁸

Bu örnek aynı zamanda Kethüdâzâde'nin edebî eserleri okurken yalnızca muhtevaya değil, metnin inşa edilmiş biçimine de dikkat ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla onun okuma kültüründe şiir, sadece estetik bir zevk unsuru değil; dil hâkimiyeti, belagat ve sanat kudretinin göstergesi olarak da önemli bir yer tutmaktadır.

2.3. Nefehâtü'l-üns

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns* adlı eseridir. Tasavvuf tarihinin önemli kaynaklarından biri kabul edilen bu eser; sufilerin hayatları, menkıbeleri ve tasavvufî görüşleri hakkında zengin bilgiler içermektedir. Aslen bir Nakşibendî şeyhi olan İranlı mutasavvıf ve şair Abdurrahman-ı Câmî'nin 883 (1478) yılında Ali Şîr Nevâî'nin isteği üzerine kaleme aldığı Farsça eserin tam adı *Nefehâtü'l-üns min Ḥazarâti'l-ḳuds*'tür.⁴⁹ *Menâkıb*'da Kethüdâzâde'nin bu esere atıfta bulunarak bir rubai iktibas ettiği görülmektedir.⁵⁰ Her ne kadar eserden yapılan alıntı kısa olsa da bu tercih Kethüdâzâde'nin tasavvuf klasiklerine olan vukufiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Zira *Nefehâtü'l-üns*, yalnızca biyografik bilgi veren bir eser değil, aynı zamanda tasavvufî düşüncenin ve sufi geleneğin aktarılmasında temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Kethüdâzâde'nin bu eserden iktibas yapması, onun okuma dünyasında tasavvuf literatürünün önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Daha önce *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, *Tarîkatü'l-Muhammediyye* ve Molla Fenârî'nin eserleri hakkında yaptığı değerlendirmelerle birlikte düşünüldüğünde, onun dinî ilimleri tasavvufî bir perspektiften de okumaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

46 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 107.

47 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 243.

48 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 245.

49 Süleyman Uludağ, "Nefehâtü'l-Üns", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 521-522.

50 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 22.

2.4. Ahlâk-ı ‘Alâî

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin atıfta bulunduğu eserlerden biri de Kınalızâde Ali Çelebi’nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseridir. Osmanlı ahlak düşüncesinin en önemli metinlerinden biri kabul edilen bu eser, bireyin ahlaki olgunlaşmasından aile ve toplum düzenine kadar uzanan geniş bir muhtevaya sahiptir. Müellifin ifadesine göre, “hikmet-i ameliyye (ahlak felsefesi) üzerine bir telif” olan eser, bir mukaddime ve üç bölüm hâlinde düzenlenmiştir.⁵¹ *Menâkıb*’da Kethüdâzâde’nin bu esere kötü ahlak ve nefsin olumsuz özellikleri üzerine yaptığı açıklamalar sırasında atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu durum, onun ahlak meselelerini değerlendirirken yalnızca dinî nasrlara değil, Osmanlı düşünce geleneğinde otorite kabul edilen ahlak literatürüne de müracaat ettiğini göstermektedir.⁵²

2.5. Mesnevî-i Ma‘nevî

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Mevlânâ Celâled-dîn-i Rûmî’nin *Mesnevî-i Ma‘nevî* adlı eseridir. İslâm tasavvufunun en etkili metinlerinden biri kabul edilen bu eser, Osmanlı ilim ve irfan geleneğinde geniş bir kabul görmüş ve asırlar boyunca okunup okutulmuştur. *Menâkıb*’da anlatıldığına göre Tanburî Zeki Ağa, hac yolculuğu sırasında tanbur çalmayı bırakacağını ifade etmiş, bunun üzerine Kethüdâzâde Mevlânâ’dan bir şiir nakle-derek ona Arafat’ta da tanbur çalmasını tavsiye etmiştir.⁵³ Bu hadise, Kethüdâzâde’nin *Mesnevî*’yi yalnızca okunan bir kitap olarak değil, günlük hayatta karşılaşılan meseleleri yorumlamada başvurulacak bir hikmet kaynağı olarak gördüğünü göstermektedir. Kethüdâzâde’nin okuma kültürü hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bu olaydan anlaşılmaktadır ki onun yaptığı iktibaslar, yalnızca metin bilgisini göstermek amacı taşımamakta; karşılaşılan olayları açıklamak, insanlara rehberlik etmek ve ahlaki-tasavvufi bir bakış açısı kazandırmak için kullanılmaktadır. Bu yönüyle *Mesnevî*, Kethüdâzâde’nin zihniyet dünyasında yaşayan ve hayatın içine taşınan bir metin niteliği taşımaktadır.

2.6. Târih-i ‘Atâ

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Tayyazâde Ahmed Atâ Bey’in *Târih-i Atâ* adlı eseridir. Osmanlı tarih yazıcılığının önemli örneklerinden biri kabul edilen bu eser, özellikle saray teşkilatı, Enderun ve XIX. yüzyıl Osmanlı idari yapısı hakkında verdiği bilgilerle dikkat çekmektedir.⁵⁴ *Menâkıb*’da Kethüdâzâde’nin bu eserden cilt ve sayfa numarası ve-

51 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik, 2007.

52 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 23.

53 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 103.

54 Mehmet İpşirli, “Atâ Bey, Tayyazâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 34-35.

rerek para basımıyla ilgili bir bölümü naklettiği görülmektedir. Bu durum, onun tarih kaynaklarını yalnızca genel bilgi edinmek amacıyla değil, belirli meseleleri açıklamak ve görüşlerini temellendirmek için de kullandığını göstermektedir.⁵⁵

2.7. Fetvâ-yı İbn-i Kemâl

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas ettiği metinlerden biri de İbn Kemâl Paşa'nın Muhyiddin İbnü'l-Arabî hakkında kaleme aldığı fetvadır. Söz konusu fetvada İbnü'l-Arabî'nin kâmil bir müçtehit ve fazilet sahibi bir mürşit olduğu belirtilmekte, ona yöneltilen eleştirilerin isabet-siz olduğu ifade edilmektedir. *Menâkıb*'da Kethüdâzâde'nin bu fetvayı Arapça olarak nakletmesi, onun İbnü'l-Arabî'ye yönelik tartışmalara kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Fetvanın özellikle tercih edilmesi, Kethüdâzâde'nin İbnü'l-Arabî'nin İslâm düşüncesindeki yerini olumlu değerlendiren gelenek içerisinde bulunduğuna işaret etmektedir.⁵⁶ Bu olay, Kethüdâzâde'nin yalnızca tasavvufi metinleri okumakla yetinmediğini, tasavvuf etrafında şekillenen ilmî tartışmaları da takip ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla onun okuma pratiği, metinleri aktarmanın ötesinde farklı görüşleri ve tarihî tartışmaları dikkate alan çok katmanlı bir entelektüel ilgiyi yansıtmaktadır.

2.8. Târîh-i Katerina

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Rusya İmparatoriçesi II. Katerina'nın hayatını ve faaliyetlerini konu alan, Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiş tarih kitabıdır. *Menâkıb*'da bu eser, Nizâm-ı Cedîd askerî teşkilâtı ve düzenli orduların faydaları hakkında yapılan bir değerlendirme sırasında zikredilmektedir. Kethüdâzâde, düzenli ordunun önemini açıklarken bu eserden iktibas yapmakta ve naklin sonunda kaynağını özellikle “Katerina Tarihi'nden” şeklinde belirtmektedir. Bu durum, onun tarihî ve siyasî meseleleri değerlendirirken farklı kaynaklardan yararlandığını ve görüşlerini yazılı metinlerle desteklemeye çalıştığını göstermektedir.⁵⁷ Bu iktibas Kethüdâzâde'nin Nizâm-ı Cedîd gibi dönemin önemli reform hareketlerini anlamak için yabancı kaynaklara müracaat ettiğini, çağının siyasî ve askerî gelişmelerini yakından takip ettiğini göstermektedir.

2.9. Mantıku't-tayr

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Ferîdüddin Attâr'ın *Mantıku't-tayr* adlı mesnevisidir. Tasavvuf edebiyatının en önemli eserlerinden biri kabul edilen bu eser, sembolik anlatımı ve sufi düşüncüyü hikâyeler aracılığıyla aktarmasıyla tanınmaktadır. 5000

⁵⁵ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 51.

⁵⁶ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 56.

⁵⁷ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 83.

beyti biraz aşan eser otuz bir bölüm (makale) hâlinde remel bahriyle kaleme alınmıştır. Hamd, tevhit, münacat, naat ve dört halife ile ashabın övgüsüne ayrılan bir girişin ardından mesnevi Hüdhüd’e merhaba ile başlar.⁵⁸ Kethüdâzâde, Şeyh San’ân ile ilgili Attar’dan şu beyti iktibas yapar: “Şeyh-i San’an, zamanın piriydi. Haremde kemal sahibi dört yüz dervişle tam elli yıl şeyhlik etmişti.”⁵⁹ Kethüdâzâde’nin özellikle Şeyh San’ân kıssasına yer vermesi dikkat çekicidir. Zira bu hikâye, zahir ile bâtın, aşk ile akıl ve insanın manevi dönüşümü gibi tasavvuf düşüncesinin temel meselelerini konu edinmektedir. Dolayısıyla yapılan iktibas, yalnızca edebî bir alıntı değil, aynı zamanda tasavvufî bir dünya görüşüne yapılan göndermedir. Ayrıca bu örnek, Kethüdâzâde’nin okuma kültüründe tasavvufî edebiyatın önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Daha önce *Mesnevî*, *Nefehâtü’l-üns* ve İbnü’l-Arabî ile ilgili metinlere yaptığı atıflarla birlikte değerlendirildiğinde, onun yalnızca teorik tasavvuf metinlerine değil, tasavvufî düşüncüyü hikâye ve şiir yoluyla aktaran klasik eserlere de ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Kethüdâzâde’nin ilmî ve manevi terbiyeyi birbirini tamamlayan unsurlar olarak gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

2.10. Hâfız-ı Şîrâzî Dîvân

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Hâfız-ı Şîrâzî’nin *Dîvân*’ıdır. Klasik Fars edebiyatının en etkili eserlerinden biri kabul edilen bu divan, Osmanlı ilim ve edebiyat çevrelerinde de büyük ilgi görmüş ve asırlar boyunca okunmuştur.⁶⁰ *Menâkıb*’da Kethüdâzâde’nin, Şeyh San’ân kıssası münasebetiyle *Hâfız Dîvânı*’ndan beyitler naklettiği görülmektedir. Nakledilen beyitlerde müridin şeyhine bağlılığı, aşkın insanı alışılmış sınırların dışına taşıması ve ilahi takdire teslimiyet gibi tasavvufî temalar işlenmektedir. Kethüdâzâde’nin özellikle bu beyitleri tercih etmesi, onun tasavvufî düşüncüyü açıklarken şiiri önemli bir anlatım vasıtası olarak kullandığını göstermektedir. Kethüdâzâde, Şeyh San’ân kıssasının anlatıldığı bölümde Hâfız’dan eserinin ismini de vererek kıssa ile ilgili iktibaslar yapar: “Dün bizim pirimiz camiden meyhaneye geldi. Ey yol arkadaşlarım, bundan sonra bizim tedbirimiz nedir? Biz müritler nasıl Kâbe’ye yöneliriz, nasıl? Pirimiz meyhaneye yönelmişken. Harabat-ı muganda biz de pirle konaklayalım. Çünkü ezelden bu, bizim kaderimizde böyle yazılmıştır.”⁶¹ *Hâfız Dîvânı* örneği, Kethüdâzâde’nin okuma kültüründe Fars tasavvuf edebiyatının önemli bir yer tuttuğunu ve onun metinlerden yalnızca bilgi değil, aynı zamanda manevi ve ahlaki rehberlik edinmeye çalıştığını göstermektedir.

58 H. Ahmet Sevgi, “Mantıku’t-Tayr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 29-30.

59 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 103.

60 Tahsin Yazıcı, “Hâfız-ı Şîrâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 103-106.

61 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 103.

2.11. Tefsîr-i Mevâhib

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i 'Aliyye* adlı tefsirinin İsmail Ferruh Bey tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Osmanlı ilim çevrelerinde yaygın olarak okunan bu tercüme, tefsir literatürünün önemli örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁶² *Menâkıb*'da Kethüdâzâde'nin, sadaka ve tasadduk konusunu açıklarken Bakara suresinin 263. ayetinin tefsiri münasebetiyle bu eserden iktibas yaptığı görülmektedir.⁶³ Bu durum, onun dinî ve ahlaki meseleleri ele alırken Kur'ân tefsirlerini temel müracaat kaynakları arasında gördüğünü göstermektedir. Kethüdâzâde'nin bu tercihi, okuma kültürünün önemli bir yönüne işaret etmektedir. Nitekim o, ahlaki davranışları ve sosyal ilişkileri değerlendirirken yalnızca şahsî kanaatlerine değil, klasik tefsir kaynaklarına da başvurmaktadır. Böylece gündelik hayata ilişkin meseleleri Kur'ân merkezli bir perspektifle açıklamaya çalışmaktadır.

2.12. Hadîkatü'l-cevâmi'

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin başvurduğu kaynaklardan biri de Hüseyin Ayvan-sarâyî'nin *Hadîkatü'l-cevâmi'* adlı eseridir. İstanbul'un camileri, mescitleri, tekkeleri ve diğer mimarî yapıları hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva eden bu eser, Osmanlı tarih ve kültür hayatının önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁴ *Menâkıb*'da Bandırmalı Tekkesi Camii'nin tanıtımı sırasında, ayrıca Sürûrî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilirken *Hadîkatü'l-cevâmi'*ye atıfta bulunmaktadır.⁶⁵ Bunun yanında Sürûrî'nin vefat tarihi için düşürülen tarih manzumeleri de bu eserden nakledilmiştir.⁶⁶ Aynı şekilde Şeyh Yusuf Efendi'ye dair bilgiler aktarılırken de esere müracaat edildiği görülmektedir.⁶⁷ *Hadîkatü'l-cevâmi'*ye yapılan atıflar, Kethüdâzâde'nin ilgi alanlarının yalnızca dinî ve edebî eserlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. İstanbul'un tarihî yapıları, tekkeleri ve ilim çevreleri hakkında bilgi veren eserlerden yararlanması, onun şehir tarihi ve kültürel hafızaya dair konulara da ilgi duyduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, okuma kültürünün yalnızca bireysel eğitim amacı taşımadığını, aynı zamanda tarihî ve kültürel mirasın korunmasına yönelik bir işlev de üstlendiğini göstermektedir.

2.13. Dîvân-ı Keçecizâde İzzet Mollâ

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de divan edebiyatının

62 Fatma Aydın, *İsmail Ferruh ve Tefsiri'l-Mevâkıb Adlı Eseri*, (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Sivas, 2022).

63 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 104.

64 Ayşe Gül Başaran, *Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadîkatü'l-Cevami (2. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 7.

65 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 210-211.

66 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 304.

67 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 198.

son büyük temsilcileri arasında kabul edilen İzzet Mollâ'dır. XIX. yüzyıl Osmanlı şiirinin önemli isimlerinden olan İzzet Mollâ, klasik şiir geleneğini kendi dönemine taşıyan şairlerden biri olarak tanınmaktadır.⁶⁸ *Menâkıb*'da İzzet Mollâ'nın şiirlerine yapılan atıflar, Kethüdâzâde'nin yalnızca geçmiş asırların klasiklerine yönelmediğini göstermektedir. Nitekim onun okuma dünyasında Bâkî, Nef'î ve Hâfız gibi klasik şairlerin yanında kendi dönemine yakın isimler de yer almaktadır. Bu durum, Kethüdâzâde'nin yaşayan edebî gelenekle irtibatını sürdürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir. *Menâkıb*'da, İzzet Mollâ'nın eserinden tarihçi Sürûrî için vefat tarihi düşürmesi iktibas edilir.⁶⁹ Bu örnek Kethüdâzâde'nin okuma kültürünün tarihî süreklilik taşıyan bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. O, bir taraftan Sa'dî, Attâr ve Hâfız gibi klasik Fars edebiyatı temsilcilerine müracaat ederken, diğer taraftan kendi döneminin Osmanlı şairlerini de takip etmektedir. Böylece onun okuma dünyasında klasik miras ile çağdaş edebî üretim arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır.

2.14. Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) zahit ve sufilere dair eseridir. Eserin tam adı *Hilyetü'l-evliyâ ve-tabakâtü'l-asfiyâ*'dır. Müellif zahit, abid ve sufilere hayat hikâyelerini anlatan ve dinî hayatla ilgili vecizelerini aktaran eserini,⁷⁰ onları savunmak ve haklarında ileri sürülen suçlamalarla ilişkileri bulunmadığını göstermek için kaleme aldığını belirtir.⁷¹ Kethüdâzâde'nin bu tercihi, onun tasavvuf anlayışına dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Zira burada tasavvuf, sonradan ortaya çıkmış bir gelenek olarak değil; sahabe, tabiin ve ilk dönem zahitlerinin yaşadığı dinî hayatın devamı olarak görülmektedir. Bu yaklaşım, tasavvufun İslâm'ın özünden ayrı düşünülemeyeceği yönündeki klasik anlayışla da uyumludur. Kethüdâzâde, Hz. Ali'nin sahabilerin fazileti hakkında söylediği sözü İsfahânî'nin *Hilye*'sinden iktibas eder: "*Allah'ın adı anıldığında, ağacın rüzgârlı bir günde sallandığı gibi sallanırlardı.*"⁷² Bu eserden yapılan iktibas, Kethüdâzâde'nin okuma dünyasında tasavvufun tarihî köklerine, sahabe örnekliğine ve manevî terbiyeye özel bir önem verdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2.15. El-Fetâvâ'l-hadîsiyye

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye* adlı eseridir. *Menâkıb*'da bu eserden yapılan alıntılar, özellikle tasavvufî hayat ve sufilere uygulamalarıyla ilgili meseleler etrafında yoğunlaşmaktadır.⁷³ Bunlardan

68 Ebubekir Sıddık Şahin, *Keçeci-zade İzzet Molla'nın Divanları: Bahar-ı Efkâr ve Hazan-ı Asar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2004), LXXXV- LXXXVIII.

69 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 304.

70 Osman Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 51-52.

71 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakatü'l-Asfiyâ: Allah Dostlarının Dünyası*, çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayınları, 2015), 1/25.

72 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 302-303.

73 Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 19, (İstanbul: TDV Yayınları,

ilki, sufilerin zikir meclislerinde gerçekleştirdikleri sema ve raksın meşruiyetine dair fetvadır. Kethüdâzâde, İbn Hacer'in bu konuda verdiği cevabı uzun bir şekilde naklederek söz konusu uygulamanın İslâmî gelenek içerisinde dayanaklarının bulunduğunu göstermeye çalışmaktadır.⁷⁴ İkinci iktibas ise kişinin sevdiği kimselere benzemeye çalışması ve onların yolunu takip etmesi hakkındadır. Burada da İbn Hacer, Hz. Peygamber'in "Kişi sevdiğiyle beraberdir" hadisinden hareketle, sufileri seven ve onlara benzemeye çalışan kimselerin bu muhabbet sayesinde onlarla birlikte değerlendirileceğini ifade etmektedir.⁷⁵ *Menâkıb*'da Kethüdâzâde'nin, Hz. Ali'ye nispet edilen ve sahabenin manevi hâlini tasvir eden bir sözü bu eserden naklettiği görülmektedir. Söz konusu rivayette sahabilerin Allah'ın adı anıldığında "ağacın rüzgârlı bir günde sallandığı gibi sallandıkları" ifade edilmektedir. Bu iktibas, Kethüdâzâde'nin dinî ve tasavvufî meseleleri açıklarken ilk dönem İslâm kaynaklarına müracaat ettiğini göstermektedir. Kethüdâzâde'nin bu iki fetvayı tercih etmesi tesadüfî görünmemektedir. Her iki metin de tasavvufun meşruiyetini ve sufilere duyulan sevginin değerini konu edinmektedir. Bu durum, onun tasavvufa yönelik eleştiriler karşısında klasik ilmi otoritelerin görüşlerine başvurduğunu göstermektedir. Böylece şahsî kanaatlerden ziyade, kabul görmüş ilmi kaynaklarla görüşlerini temellendirmeye çalışmaktadır.

2.16. Münîf Dîvânı (Antakyalı)

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de Osmanlı şairlerinden Münîf'tir. *Menâkıb*'da Münîf'in İran seyahati sırasında İran şahının huzurunda okuduğu şiir nakledilmektedir. Şairin Rum diyarındaki eski hayatıyla İran'daki mevcut durumunu zarif bir üslupla karşılaştırdığı bu beyitler, dönemin edebî zevkini ve nükte anlayışını yansıtmaktadır. Kethüdâzâde'nin bu şiiri nakletmesi, onun edebî eserlerde yalnızca dinî ve ahlaki içerikleri değil, dil inceliği ve nükteli anlatımı da takdir ettiğini göstermektedir. Nitekim şiirde yer alan kelime oyunları, mizahî göndermeler ve zarif söyleyiş tarzı, klasik şiirin önemli özellikleri arasında yer almaktadır. Kethüdâzâde'nin bu örneği tercih etmesi de onun şiirdeki estetik ve belagat unsurlarına verdiği önemi ortaya koymaktadır. *Menâkıb*'da ayrıca Münîf'in hezliyyatından da söz edilmesi dikkat çekicidir.⁷⁶ Bu örnek, Kethüdâzâde'nin edebiyat anlayışının genişliğini göstermesi bakımından önemlidir. Daha önce Bâkî, Nef'î ve Hâfız gibi şairlere yönelik değerlendirmelerinde görüldüğü üzere, o şiiri farklı işlevleriyle ele almakta; hikmet, tarih, tasavvuf ve ahlak kadar nükte ve estetiği de edebiyatın ayrılmaz unsurları arasında görmektedir. Dolayısıyla *Münîf Dîvânı*'ndan yapılan bu iktibas, Kethüdâzâde'nin şiire çok yönlü bir bakışla yaklaştığını göstermektedir.

1999), 531-534.

74 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 303.

75 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 303.

76 Sabahattin Küçük, *Antakyalı Münîf Dîvânı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1999), 1-10.

2.17. Bağdatlı Rûhî Dîvânı

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de Rûhî-i Bağdâdî'dir. Özellikle toplumsal eleştirileriyle tanınan şairin meşhur *Terkîb-i Bend*'i, Osmanlı edebiyatında hikemî ve tenkitçi şiirin en önemli örnekleri arasında kabul edilmektedir. *Divân*'ındaki şiirlerden kendisinin bir sipahi şair olduğunu anlamak mümkündür.⁷⁷ *Menâkıb*'da Kethüdâzâde'nin, Rûhî'nin *Terkîb-i Bend*'inden ilk ve son beyitleri naklettiği görülmektedir. Bu tercih, onun yalnızca şiirin estetik yönüne değil, içerdiği hikmet ve hayat tecrübesine de önem verdiğini göstermektedir. Nitekim söz konusu eser, dünyanın geçiciliği, insan ilişkilerindeki bozulmalar ve dünyevi hırsların yol açtığı sorunlar gibi konuları ele almaktadır.⁷⁸ Kethüdâzâde'nin Rûhî'den yaptığı ikinci iktibas ise meyhanede çıkan bir kavga sonrasında ortamın huzurunun bozulmasını anlatırken kullanılmaktadır. Bu durum, onun şiiri yalnızca edebî bir metin olarak değil, yaşanan olayları anlamlandıran ve açıklayan bir araç olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Karşılaşılan bir durumu açıklamak için şiire müracaat etmesi, klasik Osmanlı kültüründe şiirin gündelik hayatla ne kadar iç içe olduğunu da ortaya koymaktadır.⁷⁹

2.18. Mevâki'u'n-nücûm

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Mevâki'u'n-nücûm* adlı eseridir. *Menâkıb*'da bu eser, talebelerinin kendisine yönelttiği on iki burçla ilgili sorulara cevap verdiği sırada zikredilmektedir. Kethüdâzâde, eski âlimlerin burçlara verdikleri isimlerin hayalî veya sembolik olmadığını, bu şekilleri bizzat gördükleri için söz konusu adlandırmaları yaptıklarını ifade etmektedir. Bu görüşünü desteklemek amacıyla da İbnü'l-Arabî'nin *Mevâki'u'n-nücûm* adlı eserine atıfta bulunmakta ve onun gök cisimleri, burçlar ve feleklerin hareketleri hakkında yaptığı açıklamaları nakletmektedir.⁸⁰ Bu iktibas, Kethüdâzâde'nin okuma kültürüne dair dikkat çekici bir özelliği ortaya koymaktadır. Daha önce *Hey'et-i İslâmiyye* örneğinde görüldüğü gibi, onun ilgi alanları yalnızca tefsir, tasavvuf ve edebiyatla sınırlı değildir. Astronomi ve kozmolojiyle ilgili meseleler de ilmî merakının bir parçasını oluşturmaktadır. Talebelerinin sorularına cevap verirken bu alanlara dair kaynaklara müracaat etmesi, farklı ilim dallarına olan vukufiyetini göstermektedir.

77 Saniye Rukiye Erten, *Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'ndeki Bağdatlı Rûhî Dîvânı Nüshası (Metin-İnceleme)*, (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 4.

78 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 263.

79 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 137.

80 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 98.

2.19. Dîvân-ı Koca Râgıb Paşa

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de XVIII. yüzyılın önemli devlet adamı ve şairlerinden Koca Râgıb Paşa'dır. Hikemî üslubun önde gelen temsilcilerinden kabul edilen Râgıb Paşa, Osmanlı kültür tarihinde devlet adamlığı ile ilmî ve edebî şahsiyetini bir arada taşıyan isimlerden biri olarak tanınmaktadır.⁸¹ *Menâkıb*'da Kethüdâzâde, Hoca Neş'et ile Râgıb Paşa arasında geçen nazireleşmelere temas etmekte ve Paşa'nın şu mısrasını nakletmektedir:

‘İrfân ile mahşûd-ı kirâm-ı vüzerâyız

Kethüdâzâde, bu mısra vesilesiyle Râgıb Paşa'nın çeşitli ilimlerde derin bir bilgi sahibi olduğunu ve âdeta bir ilim okyanusu sayılabilecek bir seviyeye ulaştığını ifade etmektedir. Böylece onun nazarında Râgıb Paşa'yı değerli kılan husus yalnızca siyasî mevkii değil, ilmî ve fikrî birikimidir.⁸²

2.20. Dîvân-ı Hoca Neşet

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de XVIII. yüzyılın önemli isimlerinden Hoca Neş'et'tir. Osmanlı şiir geleneğinde özellikle nazireleri ve yetiştirdiği şairlerle tanınan Hoca Neş'et, dönemin edebî çevreleri üzerinde derin etkiler bırakmıştır. *Menâkıb*'da Hoca Neşet'in Esad-ı Bağdadî'nin levendâne bir üslup ile yazmış olduğu gazele yapmış olduğu nazire iktibas edilir.⁸³ *Menâkıb*'da Hoca Neşet'in yukarıda verilen Ragıp Paşa'nın mısrasına naziresi de iktibas edilir:

*Biz şâ‘ir-i şûrîde-edâyız ne gedâyız*⁸⁴

Kethüdâzâde'nin bu örnekleri tercih etmesi, onun klasik şiir geleneğinin önemli unsurlarından biri olan nazire kültürüne vâkıf olduğunu göstermektedir. Nitekim nazire, yalnızca bir şiire cevap vermek değil, aynı zamanda şairler arasındaki edebî rekabeti, etkileşimi ve sanat anlayışını ortaya koyan bir gelenektir. Kethüdâzâde'nin bu örneklerle yer vermesi, şiiri yalnızca münferit metinler üzerinden değil, edebî gelenek içerisindeki ilişkiler ağı içinde değerlendirdiğini göstermektedir.

2.21. Kaside-i Emâlî Şerhi

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Mütercim Âsım

81 Ömer Demirbağ, *Koca Ragıp Paşa ve Divan-ı Ragıp*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999), 47-48.

82 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 341.

83 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 341.

84 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 341.

Efendi'nin, Ali b. Osman el-Üşî'nin *el-Emâlî* adlı akaid metni üzerine yazdığı *Merahu'l-me'âlî fî Şerhi'l-emâlî* adlı şerhtir.⁸⁵ Kethüdâzâde, Mütercim Âsım Efendi'nin Hz. Fâtıma hakkında söylediği “Zükûrdan olsaydı lâ-muhâle peygamber olurdu” şeklindeki değerlendirmeyi nakletmektedir. Bu ifade, Hz. Fâtıma'nın fazilet ve kemalini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Kethüdâzâde'nin bu sözü aktarması da onun ehl-i beyt sevgisine ve Hz. Peygamber ailesine duyduğu hürmete işaret etmektedir.⁸⁶

2.22. Fıkıh-ı Ekber

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkühü'l-ekber* adlı akaid risâlesidir. *Menâkıb*'da bu eser, Hz. Peygamber'in anne ve babasının dinî durumu hakkındaki tartışmalar münasebetiyle zikredilmektedir. Ehl-i sünnet'in hem akaid hem de fıkıh ilminin oluşmasına büyük katkılarda bulunan Ebû Hanîfe, akaidi konu edinen ilme “el-fıkıh fî'd-dîn” ve “el-fıkühü'l-ekber” adlarını vermiştir.⁸⁷ Kethüdâzâde, İmam-ı A'zam'a nispet edilen “Rasûlullah'ın peder ü vâlidesi küfür ile gittiler” şeklindeki görüşü naklettikten sonra bu mesele hakkındaki kendi değerlendirmesini de ortaya koymaktadır. Ona göre “İman onlardan doğdu, onlara hiç imansız gitti denir mi?” Bu ifade, Kethüdâzâde'nin nakledilen görüşü sorguladığını ve meseleye farklı bir açıdan yaklaştığını göstermektedir.⁸⁸ Bu eleştiri açıkça göstermektedir ki Kethüdâzâde'nin okuma pratiği pasif bir nakilden ibaret değildir. O, okuduğu metinleri değerlendirmekte, gerektiğinde eleştirmekte ve kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Kethüdâzâde, klasik kaynaklara bağlı olmakla birlikte onları muhakeme süzgecinden geçiren eleştirel bir okuyucudur.

2.23. Dîvân-ı Bosnalı Sabit (Ramazâniyye)

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de asıl adı Alâeddin Ali olan Bosnalı Sâbit'tir. XVII. yüzyıl Osmanlı şiirinin önemli temsilcilerinden olan Sâbit, özellikle mahallî unsurları şiire taşıması ve canlı tasvirleriyle tanınmaktadır.⁸⁹ *Menâkıb*'da Vehbî'nin Sâbit hakkındaki övgü dolu sözleri nakledildikten sonra şairin *Ramazâniyye*'sinden uzun bir bölüm aktarılmaktadır. Bu manzumede Ramazan ayının gelişiyile şehir hayatında meydana gelen değişimler, camilerin kandillerle aydınlanması, sahur hazırlıkları, meyhanelerin tenhalaşması ve fakirlerin dahi

85 Mustafa S. Kaçalın, “Mütercim Âsım Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 200-202.

86 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 24.

87 Şerafettin Gölcük ve Adil Bebek, “el-Fıküh'ül-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 544-547.

88 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 213.

89 Turgut Karacan, “Sâbit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 349-350.

nimetlerden istifade etmesi gibi sahneler tasvir edilmektedir.⁹⁰ Bu alıntı göstermektedir ki şiir aracılığıyla Osmanlı toplumunun yaşayış biçimini, dinî geleneklerini ve şehir kültürünü takip etmek mümkündür. Daha önce *Gülistân*, Hâfız, Rûhî-i Bağdâdî ve Münîf örneklerinde görüldüğü üzere; Kethüdâzâde, şiiri hem estetik hem de kültürel bir kaynak olarak değerlendirmektedir.

2.25. Dîvân-ı Sâib

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı şairlerden biri de Fars edebiyatının önemli temsilcilerinden Sâib-i Tebrîzî'dir. *Menâkıb*'da "cân" kavramı açıklanırken şairin şu beyti nakledilmektedir: "Saf bir kalple kendinle mücadele etmek, kendine düşmanlık etmektir. Kim aynaya hançer çekerse, aslında kendine hançer çeker." *Menâkıb*'da "cân" açıklanırken Sâib-i Tebrîzî'nin "Temiz kalpli biriyle mücadele etmek, kendine düşmanlık etmektir. Kim aynaya hançer çekerse, aslında kendine hançer çeker." anlamındaki beyti iktibas edilir.⁹¹ Bu iktibas, Kethüdâzâde'nin Fars edebiyatına olan ilgisini göstermesi bakımından da önemlidir. Daha önce Hâfız, Sa'dî, Attâr, Câmi ve Mevlânâ'dan yaptığı nakillerde görüldüğü üzere, onun okuma dünyasında Farsça klasikler önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu eserlerden yapılan alıntılar incelendiğinde, tercih edilen metinlerin çoğunlukla ahlaki ve hikmetli öğütler içeren beyitlerden oluştuğu görülmektedir.

2.26. Siyer-i Veysî

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Veysî'ye ait *Dürretü't-tâc fî Sîreti Sâhibi'l-mî'râc* adlı siyerdir. *Dürretü't-tâc* ilk Türkçe telif siyer kitabı olarak kabul edilmektedir.⁹² *Menâkıb*'da bu eser, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in imanla vefat edip etmediği meselesi münasebetiyle zikredilmektedir.⁹³ Kethüdâzâde, Siyer-i Veysî'den naklen ehl-i beyt imamlarının Ebû Tâlib'in imanla vefat ettiği görüşünde ittifak ettiklerini ve Hz. Abbas'ın şahitliğinin de bu kanaati desteklediğini aktarmaktadır. Bu nakil, onun Hz. Peygamber'in ailesi ve yakın çevresiyle ilgili tartışmalı meselelerde siyer kaynaklarına müracaat ettiğini göstermektedir. *Siyer-i Veysî*'den yapılan bu iktibas, Kethüdâzâde'nin okuma dünyasında siyer literatürünün de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Aynı zamanda onun tartışmalı meselelerde farklı kaynakları dikkate alan, rivayetleri mukayese eden ve kendi kanaatini oluşturan bir okuma pratiğine sahip olduğunu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

⁹⁰ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 289.

⁹¹ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 126.

⁹² Mustafa Erkan, "Dürretü't-Tâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 33-34.

⁹³ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 213.

2.27. Ravzatü’ş-şühedâ

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Hüseyin Vâiz-i Kâşifi’nin *Ravzatü’ş-şühedâ* adlı eseridir. Kerbelâ Vak‘ası ve Ehl-i beyt’in maruz kaldığı sıkıntıları konu alan bu eser, İslâm dünyasında geniş bir etki uyandırmış ve özellikle Ehl-i beyt sevgisini işleyen metinlerin başlıca kaynaklarından biri hâline gelmiştir.⁹⁴ *Menâkıb*’da Kethüdâzâde, bu eserden bir beyit naklettikten sonra Hz. Ali’nin velâyetine dair ifadeleri aktarmaktadır. Nakledilen metinde Allah’ın ulûhiyetini ve Hz. Muhammed’in nübüvvetini tasdik etmenin yanında Hz. Ali’nin velâyetinin de ikrar edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Kethüdâzâde’nin bu görüşü özellikle *Ravzatü’ş-şühedâ*’ya nispet ederek aktarması, onun Ehl-i beyt merkezli literatüre aşinalığını göstermektedir.⁹⁵

2.28. Subhatü’l-ibrâr

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Molla Câmi’nin *Heft Evreng* külliyyatı içerisinde yer alan *Subhatü’l-ibrâr* adlı mesnevisidir. Dinî ve tasavvufi muhtevaya sahip olan eser, ahlaki ve manevi terbiyeye dair çeşitli hikâye ve öğütler içermektedir.⁹⁶ *Menâkıb*’da Kethüdâzâde, bir şeyhe yöneltilen “Kelâm, mantık ve diğer ilimleri bilmediğin hâlde insanları nasıl irşat ediyorsun?” sorusuna verilen cevabı bu eserden nakletmektedir. Rivayete göre şeyh, teorik ilimleri bilmediğini, ancak gönlünün Allah sevgisiyle dolu olduğunu ve kendisine yönelenlerin de bu manevi hâlden etkilendiğini ifade etmektedir.⁹⁷ Bu örnek, Kethüdâzâde’nin okuma kültürünün yalnızca medrese ilimleriyle sınırlı olmadığını da ortaya koymaktadır. Bu durum, onun bilgi anlayışında aklî ve naklî ilimlerle manevi tecrübenin birbirini tamamlayan unsurlar olarak değerlendirildiğini göstermektedir. *Subhatü’l-ibrâr*, Kethüdâzâde’nin okuma dünyasında hikmet, irfan ve manevi terbiyenin ne derece önemli olduğunu gösteren kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir.

2.29. İncil

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin atıfta bulunduğu metinlerden biri de İncil’dir. *Menâkıb*’da İznik Konsili’nden söz edilirken İncil’e temas edilmekte ve Kethüdâzâde’nin kendisini rahatsız eden bir Rum ile yaptığı tartışmada İncil’den pasajlar okuyarak muhatabını susturduğu anlatılmaktadır.⁹⁸ Bu rivayet, Kethüdâzâde’nin yalnızca İslâmî ilimlerle meşgul olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira bir Hristiyan ile yapılan tartışmada İncil’den delil getirebilmesi, onun diğer dinlere ait temel kaynaklar hakkında da bilgi sahibi olduğunu düşündürmektedir. Bu

94 Adnan Karaismailoğlu, “Hüseyin Vâiz-i Kâşifi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 19, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 16-18.

95 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 206.

96 Ahmet Kartal, *Doğu’nun Uzun Hikayesi*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2014), 76.

97 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 189.

98 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 43.

durum, dönemin bazı Osmanlı âlimlerinde görülen mukayeseli dinler yaklaşımının Kethüdâzâde’de de bulunduğuna işaret etmektedir. *Menâkıb*’da İncil’e yapılan bu atıf, Kethüdâzâde’nin okuma düne yasının sınırlarının yalnızca İslâmî literatürle çizilmediğini, farklı dinî geleneklerin metinlerine de uzandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu durum, onun geniş ufuklu ve mukayeseli bir okuma anlayışına sahip olduğunu ortaya koyan dikkat çekici örneklerden biridir.

2.30. Kâmûs Tercümesi

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Mütercim Âsım Efendi’nin, Firûzâbâdî’nin *el-Kâmûsü’l-muhît* adlı sözlüğünden yaptığı Türkçe tercümedir.⁹⁹ *Menâkıb*’da bu esere “Mine’l-Kâmûs” ibaresiyle atıfta bulunulmakta ve “Câhız” kelimesinin anlamı açıklanmaktadır. Kethüdâzâde, söz konusu nakilde “Câhız” kelimesinin lügatteki anlamını verdikten sonra meşhur Mu’tezilî âlim ve edip Amr b. Bahr’ın bu lakapla anıldığını belirtmektedir. Bu örnek, onun bir şahsiyet veya kavram hakkında bilgi verirken sözlük kaynaklarından yararlandığını göstermektedir.¹⁰⁰

2.31. Sad Kelime

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin iktibas yaptığı eserlerden biri de Câhız tarafından Hz. Ali’ye nispet edilen yüz vecizenin derlenmesiyle meydana getirilen *Sad Kelime* adlı eserdir. *Menâkıb*’da bu eserden Hz. Ali’ye atfedilen şu meşhur söz nakledilmektedir: “Men ‘arafe nefsehû fekad ‘arafe rabbehû” (Kendini bilen Rabbini bilir.)¹⁰¹

3. KETHÜDÂZÂDE’NİN DERS OLARAK OKUTTUĞU KİTAPLAR

3.1. Tuhfe-i Şâhidî

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi’nin talebelerine okuttuğu eserlerden biri İbrahim Şâhiü dî’nin *Mesnevî*’de geçen Farsça kelimelerin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla kaleme aldığı manzum sözlük *Tuhfe-i Şâhidî*’dir. Eserin Osmanlı eğitim hayatında yaygın biçimde okutulması ve çok sayıda şerhe konu olması, gördüğü rağbetin önemli göstergelerindendir.

99 Hulusi Kılıç, “el-Kāmûsü’l-Muhît”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 287-288.

100 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 76.

101 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 202.

3.2. Tuhfe-i Vehbî

Kethüdâzâde'nin derslerinde yer verdiği eserlerden biri de Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça-Türkçe manzum sözlüğü *Tuhfe-i Vehbî*'dir. Osmanlı eğitim kurumlarında yaygın biçimde okutulan bu eser, Farsça öğretiminde başvurulmuş temel kaynaklardan biri olmuştur.¹⁰²

3.3. Pend-i Gülistân

Kethüdâzâde'nin talebelerine okuttuğu eserlerden biri de Muhammed Şerîfî'nin nasihatnae me türündeki *Pend-i Gülistân* adlı eseridir. Dinî ve ahlaki konuları ele alan eser, okuyucusuna bilgi vermenin yanında ahlaki olgunluk kazandırmayı da hedeflemektedir. Eserde dinî ve ahlakî konuları ayrıntılı bir biçimde ele alan 98 bölüm yer almaktadır.¹⁰³ Bu eserin okutulması, Kethüdâzâde'nin eğitim anlayışında yalnızca bilgi aktarımını değil, ahlaki terbiyeyi de merkeze aldığını göstermektedir. Böylece ders halkasında dil ve ilim kadar ahlak eğitimi de önemli bir yer tutmaktadır.

3.4. Sübha-i Sıbyân

Müellifi hakkında kesin bilgi bulunmayan eser Arapça-Türkçe manzum sözlük olup sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁰⁴

4. MENÂKİB MÜELLİFİNİN YAPTIĞI İKTİBASLAR

4.1. Dergeh-nâme

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi ile ilişkilendirilen eserlerden biri de İstanbul'daki tekeleri konu alan *Dergehnâme*'dir. Mesnevi tarzında kaleme alınan eser, dönemin İstanbul'unda faaliyet gösteren tekkeler hakkında bilgi vermektedir. Eserde şairin mahlası "Hâsib" şeklinde kayıtlıdır.¹⁰⁵ Müellifi Emin Efendi, Kethüdâzâde'nin dervişlere duyduğu muhabbet ve çeşitli dergâhlara yaptığı ziyaretler sebebiyle bu eseri *Menâkib*'a eklediğini belirtmektedir. Ayrıca eserin yazılmasından sonra inşa edilen bazı dergâhlara dair beyitlerin de sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır. Ancak eserde olmayıp sonradan yapılan dergâhlar için müellif tarafından beyitlerin yanına "Mim" işareti konulmuştur.¹⁰⁶ *Menâkib*'da zikredilen çok sayıdaki tasavvufi kaynak, şeyh biyografisi ve

102 Bkz. 1.10. numaralı eser.

103 Ferdi Kiremitçi, *Muhammed Şerîfî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eğitim Anlayışı ve Pend-i Gülistan Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitli Metin)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 7.

104 Bkz. 1.8. numaralı eser.

105 Eser yayımlanmıştır. Bkz. Günay Kut ve Turgut Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergeh-nâme", *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Armağanı*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont vd. (İstanbul: Editions Divit Press, 1987), 9/215-216.

106 Hoca Emin, *Menâkib-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 318.

menkıbe ile birlikte değerlendirildiğinde *Dergehnâme*, Kethüdâzâde'nin tasavvufi çevrelerle olan irtibatını somut biçimde ortaya koyan metinlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu yönüyle eser, onun ilmî şahsiyetinin yanı sıra tasavvufi ve sosyal dünyasına da ışık tutmaktadır.

4.2. Tuhfe-i Se-Zebân

Menâkıb'da atıfta bulunulan eserlerden biri de Dîvân şairi Hayret Efendi'nin Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri bir araya getiren manzum sözlüğü *Tuhfe-i Se-Zebân*'dır. Kaynaklarda *Tuhfe-i Zibâ* adıyla da zikredilen eser, Osmanlı eğitim geleneğinde çok dilli sözlükler arasında yer almaktadır.¹⁰⁷ *Menâkıb* müellifi Emin Efendi, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın övgüsüne dair bir şiiri aktarırken *Tuhfe-i Se-Zebân*'dan iktibas yapmaktadır. Bu durum, *Menâkıb*'ın yalnızca Kethüdâzâde'nin söz ve rivayetlerini değil, müellifinin çeşitli kaynaklardan yaptığı ilaveleri de içerdiğini göstermektedir.¹⁰⁸

4.3. Bûstân

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin en çok müracaat ettiği müelliflerden biri Sâdî-i Şîrâzî'dir. *Menâkıb*'da Sâdî'nin eserlerinden çok sayıda beyit iktibas edilmiş olup bu durum onun Kethüdâzâde'nin okuma dünyasındaki müstesna yerini göstermektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla *Menâkıb*'da Sâdî'den yapılan yoğun iktibaslar, Kethüdâzâde'nin okuma kültüründe Fars klasiklerinin ve özellikle hikemî-edebî eserlerin merkezi bir konuma sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

4.4. Ma'rifet-nâme

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin müracaat ettiği eserlerden biri de Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme* adlı eseridir. Osmanlı ilim ve kültür hayatının en yaygın eserlerinden biri olan *Mârifetnâme*, dinî ilimlerden astronomiye, tıptan ahlaka kadar birçok konuyu bir araya getiren ansiklopedik bir mahiyet taşımaktadır.¹¹⁰ *Menâkıb*'da bu eserden şu beyit iktibas edilmiştir:

Mutaşarrıf O'dur eşyâda tamâm
*Ne havâşş ârada her giz ne 'avâm*¹¹¹

¹⁰⁷ Sözlüğün inceleme, tenkitli ve tıpkıbasımı için bkz. Mesut Bayram Düzenli, *Tuhfe-i Se-Zebân*, (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2015).

¹⁰⁸ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 254.

¹⁰⁹ Şeyh Sadi Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, haz. Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Meral ve Can Yayınevi, 1980), 15-17.

¹¹⁰ Mustafa Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurumî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/305-311.

¹¹¹ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 22.

4.5. Ravzatü'l-ahbâb

Menâkıb'da müracaat edilen kaynaklardan biri de Cemâl el-Hüseyinî'nin *Ravzatü'l-ahbâb fî Siyeri'n-nebî ve'l-Âl ve'l-Ashâb* adlı eseridir. Hz. Peygamber'in hayatı, Hulefâ-yı Râşidîn dönemi ve ehl-i beyt hakkında bilgiler ihtiva eden eser, İslâm tarihinin önemli siyer ve tarih kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.¹¹² *Menâkıb*'da Mûte Gazvesi anlatılırken Abdullah b. Revâha'nın sahabeye yaptığı konuşma bu eserden nakledilmektedir. Ancak burada söz konusu iktibas Kethüdâzâde'ye değil, *Menâkıb* müellifi Emin Efendi'ye aittir. Dolayısıyla eser, Kethüdâzâde'nin doğrudan okuduğu veya derslerinde kullandığı kitaplardan ziyade *Menâkıb*'ın telifinde başvuru kaynaklarından biri olarak değerlendirilebilir.¹¹³ *Ravzatü'l-ahbâb*'ın tercih edilmiş olması, *Menâkıb* müellifinin siyer ve İslâm tarihi literatürüne olan aşinalığını göstermesi bakımından da önemlidir. Böylece *Menâkıb*, yalnızca bir menkıbe kitabı değil, yer yer tarihî ve biyografik kaynaklardan da beslenen karma bir metin hüviyeti kazanmaktadır.

4.6. Dîvân-ı Yavuz Sultan Selim

Menâkıb'da müracaat edilen kaynaklardan biri de Osmanlı padişahı ve şairi Yavuz Sultan Selim'in *Dîvân*'ıdır. Selîmî mahlasıyla şiirler kaleme alan Yavuz Sultan Selim, Osmanlı edebiyatında hem Türkçe hem de Farsça şiirleriyle tanınmaktadır.¹¹⁴ *Menâkıb*'da Emin Efendi, biri Türkçe diğeri Farsça diyerek iki beyti iktibas etmiştir: *Menâkıb*'da müellif Emin Efendi, Yavuz Sultan Selim'e ait biri Türkçe diğeri Farsça olmak üzere iki beyit nakletmektedir. Türkçe beyitte aşk karşısında duyulan acziyet ifade edilirken, Farsça beyitte dünya saltanatından ziyade sevgilinin eşliğine ulaşmanın üstünlüğü vurgulanmaktadır.¹¹⁵

4.7. Fezleke

Menâkıb'da başvuru tarih kaynaklarından biri de Kâtip Çelebi'nin *Fezleke* adlı eseridir. Osmanlı tarih yazıcılığının önemli örneklerinden biri olan eser, müellifin yaşadığı döneme kadar meydana gelen olayları ve çeşitli şahsiyetleri ihtiva etmektedir.¹¹⁶ *Menâkıb*'da Hüseyin Lâ-Mekânî'nin hayatı anlatılırken Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinden faydalanılmış ve ilgili bilginin cilt ve sayfa numarası da belirtilmiştir. Eserde Hüseyin Lâ-Mekânî'nin Bosnalı olduğu, tahsilini tamamladıktan sonra tasavvuf yoluna intisap ettiği, Bayramiyye tarikatına mensup Hasan Kabaduz'un hizmetinde bulunduğu ve uzun yıllar irşad faaliyetleri yürüttüğü ifade edilmektedir.¹¹⁷ Kay-

112 Mehmet Aykaç, "Cemâl el-Hüseyinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/303-304.

113 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 160.

114 Mustafa İsen-A. Fuat Bilkan, *Sultan Şairler*; (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 46.

115 "Dost kapısının eşığı bize müyesser oldu. Artık, Kayser ve Kâvus'un tahtını istemeyiz."

116 Bekir Kütükoğlu, "Fezleke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/541-542.

117 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 113.

nak olarak *Fezleke*'nin kullanılması, *Menâkıb*'ın kaynak dünyasının çeşitliliğini göstermektedir. Eserde yalnızca menkıbe, tasavvuf ve şiir kaynaklarına değil, tarih yazıcılığının önemli eserlerine de başvurulmuştur. Böylece biyografik bilgilerin desteklenmesinde tarihî kaynaklardan yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

5. KETHÜDÂZÂDE'NİN HOCALARINDAN OKUDUĞU KİTAPLAR

5.1. 'Akâ'id-i Celâlî

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin tahsil hayatında hocalarından okuduğu eserlerden biri Devvânî'nin *Şerhu'l-'akâ'id-i'l-'adudiyye* adlı eseridir. Osmanlı medreselerinde yaygın olarak okutulan bu eser, Adudüddin el-Îcî'nin el-*'Akâ'idü'l-'adudiyye* adlı risalesine yazılmış en meşhur şerhlerden biridir.¹¹⁸ Kethüdâzâde'nin eğitiminde bu eserin yer alması, onun klasik medrese müfredatının temel metinleriyle yetiştiğini göstermektedir. Bu eserin Kethüdâzâde tarafından tahsil edilmiş olması, onun daha sonraki yıllarda tefsir, hadis, tasavvuf ve fıkıh alanlarında sergilediği ilmi birikimin arkasında güçlü bir kelâm eğitiminin bulunduğunu göstermektedir. Nitekim *Menâkıb*'da yer alan birçok itikadî değerlendirme ve akaid tartışması, onun bu alandaki birikiminin izlerini taşımaktadır.

5.2. Dîvân Sâib

Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin tahsil hayatıyla ilişkilendirilen eserlerden biri de Sâib-i Tebrîzî'nin *Dîvân*'ıdır. Önemli Fars şairlerinden biri kabul edilen Sâib, özellikle hikemî ve tasavvufî muhtevalı gazelleriyle Osmanlı ilim ve edebiyat çevrelerinde büyük ilgi görmüştür. Çok sayıda yazma nüshası bulunan ve farklı sayıda şiir içeren *Dîvân*'ı birçok defa yayımlanmıştır.¹¹⁹ Kethüdâzâde'nin basılı *Dîvân*'ına yazdığı hâl tercümesinde Tevhid Efendi, onun Sünbülzâde Vehbî'den Sâib okuduğunu belirtmektedir. Ancak *Menâkıb* müellifi Emin Efendi bu bilgiyi doğru kabul etmemekte ve buna delil olarak Vehbî Efendi'nin Kethüdâzâde'ye söylediği şu sözü nakletmektedir: “Ârif Mollâ! Sana bir Sâib okutamadım.”¹²⁰ *Menâkıb*'ın başka bölümlerinde Kethüdâzâde'nin Sâib-i Tebrîzî'den beyitler iktibas ettiği görülmektedir. Bu durum, onun Sâib'in eserlerine aşina olduğunu ve şiirlerinden faydalandığını ortaya koymaktadır.

118 Mustafa Akman, “Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Aralık 2017), 480.

119 S. Cengiz Sadıkoğlu, “Sâib-i Tebrîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/541-542.

120 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 5.

6. MENÂKİB'DA İSMİ GEÇEN ESERLER

Menâkıb'da bazı eserlerin yalnızca isimleri zikredilmiş, ancak bunların Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi tarafından okunup okunmadığına veya derslerde okutulup okutulmadığına dair açık bir bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte söz konusu eserlerin anılması, Kethüdâzâde'nin bulunduğu ilmî ve kültürel çevrenin ilgi alanlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bölümde, *Menâkıbnâme*'de adı geçen ancak doğrudan okunduğu veya okutulduğu tespit edilemeyen eserler ele alınacaktır.

6.1. Pend-i 'Attâr

İranlı şair ve mutasavvıf olan Feridüddin Attâr'a isnat edilen ancak ona ait olduğu konusunda şüpheler bulunan *Pend-nâme* isimli eser.¹²¹

6.2. Hilye-i Hâkânî

Hâkânî Mehmed Bey'in (ö. 1015/1606) Hz. Peygamber'in fizikî özelliklerini anlattığı, türünün ilk ve en önemli örneği kabul edilen mesnevisi.¹²²

6.3. Hadîkatü's-sü'edâ

Fuzûlî'nin en hacimli eseri olan *Hadîkatü's-sü'edâ*, Kerbelâ Vak'ası'nı işlediği mensur eserdir.¹²³ *Menâkıb*'da, Muharrem ayında talebelerinin Kethüdâzâde'ye *Hadîkatü's-sü'edâ* okuyup okumadıklarını sordukları nakledilmektedir. Kethüdâzâde bu soruya sözle cevap vermemiş, başıyla okuyamadığını belirtmiş ve elleriyle gözlerini işaret ederek Kerbelâ hadiselerinin kendisini derinden etkilediğini ifade etmiştir. *Menâkıb* müellifi de bu tavır, yaşlılık döneminde Kerbelâ vakasının acı hatıralarına tahammül edememesi şeklinde yorumlamaktadır. Bununla birlikte Kethüdâzâde'nin Kerbelâ hadisesini ve ehl-i beyt'in maruz kaldığı sıkıntıları sürekli tefekkür ettiği belirtilmektedir.¹²⁴

6.4. Fevâtihi'l-esrâr

Hüseyin Meybûdî'ye ait olan eser, Hz. Ali'ye izâfe edilen şiirleri açıklamaktadır.¹²⁵ *Menâ-*

121 M. Nazif Şahinoğlu, "Attâr, Feridüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/95-98 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

122 Mustafa İsmet Uzun, "Hâkânî Mehmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/166-168 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

123 Şeyma Güngör, "Hadîkatü's-Suadâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/20-22.

124 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 203.

125 H. Bekir Karlığa, "Kâdî Mîr Meybûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,

kıb'da anlatıldığı üzere Emin Efendi, bir gün Kethüdâzâde'den yazmak için eser ister. Verdiği kitaplardan biri Meybüdü'nin *Fevâtiḥ 'u'l-esrâr* isimli kitabıdır. Yazdıktan sonra hocasına iade eder ve şu açıklamayı yapar: “*Fevâtiḥ nām kitāb Emīrū 'l-mü'minīn ü İmāmū 'l-muttaḳīn Esedu'llāhu 'l-ğālib 'Ali bin Ebī Tālib Kerrema'llāhu vecheh ve raḍīya'llāhu Te'āla'anh Efendimiz Ḥazretlerinin Dīvān-ı Şerīf'leri şerḥiniñ muḳaddimesidir.*”¹²⁶

6.5. El-Keşkül

Bahaeddin Âmilî'nin seçme sözler ve yazılar antolojisi mahiyetinde olan bu eseri onun Doğu ülkelerinde en çok tanınan kitabıdır.¹²⁷ Hoca Emin Efendi, hocasından istinsah etmek üzere aldığı *Fevâtiḥ 'l-esrâr*'ın mukaddimesini değerlendirirken onu Bahaeddin Âmilî'nin *el-Keşkül*'üne benzetmekte ve bu mukaddimenin son derece değerli bir derleme niteliği taşıdığını ifade etmektedir. Bunu da “*a'lā mecmū'adır*”¹²⁸ sözüyle ifade etmektedir. Bu durum, dönemin ilim çevrelerinde *el-Keşkül*'ün zengin muhtevası ve ilmî itibarıyla bir ölçü kabul edildiğini göstermektedir.

6.6. Tûfân-ı Ma'rifet

Mîrzâ Bîdil'e ait olan *Tûr-ı Ma'rifet*, Hint üslûbunun önemli örneklerinden biri olup tasavvufi ve hikemî muhtevasıyla dikkat çekmektedir. Kaynaklarda Hoca Neşet'in *Tûfân-ı Ma'rifet* adlı eserini kaleme alırken bu eserden hareket ettiği ve ona bir nevi cevap vermeyi amaçladığı belirtilmektedir. Nitekim Hanîf İbrahim Efendi ile Pertev Efendi, Hoca Neşet'in eserini Mîrzâ Bîdil'in *Tûr-ı Ma'rifet*'ine karşılık olarak yazdığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Hoca Neşet'in eserinin daha üstün olduğu ifade edilmektedir.¹²⁹ Bu değerlendirme, dönemin edebî çevrelerinde Mîrzâ Bîdil'in eserlerinin yakından takip edildiğini ve Osmanlı şairlerinin bu eserlerle rekabet edecek düzeyde metinler ortaya koymayı önemsediklerini göstermektedir. İki eser incelendiğinde, Mîrzâ Bîdil'in eseri olan *Tûr-ı Marifet*'in baştan sona kadar manzum, Hoca Neşet'in kaleme aldığı *Tûfân-ı Marifet*'in ise manzum ve mensur olarak yazıldığı; konular ve kullanılan mazmunlar farklı olsa bile, her ikisinin de tasavvufta müptedi ve mutavassıt olanlara değil de müntehi olanlara hitap ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁰

2001), 24/118-119.

¹²⁶ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 263.

¹²⁷ Ömer Okumuş, “Bahâeddin Âmilî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/60-61.

¹²⁸ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 263.

¹²⁹ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 341.

¹³⁰ Ali Güzelyüz, *Hâca Naş'at, Tûfân-ı Ma'rifat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992), 20.

6.7. Tûr-ı Ma'rifet

Mirza Bîdil'in 1099'da (1687-88) yazdığı bu mesnevîde tabiat çok canlı bir şekilde tasvir edilmiş, tabii güzellikler büyük bir heyecan, tefekkür ve hayal gücü ile anlatılmıştır.¹³¹ *Menâkıb*'da Hoca Neşet'in yazdığı nazire sebebi ile ismi geçer. Hoca Neşet'in eserinin daha üstün olduğu söylenir.¹³²

6.8. Nuhbetü'l-hisâb

Tevhid Efendi tarafından kaleme alınan *Nuhbetü'l-hisâb*, aritmetik ve matematik alanında yazılmış bir eser olup II. Mahmud'a sunulmuştur. Müellif eserinin mukaddimesinde geometri, astronomi, mesaha, coğrafya ve askerlik gibi alanların hesap ilmine dayandığını ifade ederek matematik bilgisinin önemine dikkat çekmektedir.¹³³ *Menâkıb*'da Kethüdâzâde'nin telif eser bırakmadığından bahsedilirken talebelerinden Tevhid Efendi'nin bu eseri özellikle zikredilmektedir: “*Hâce Efendimiziñ te'lîfâta iktidârı der-kâr ise de râğbet buyurmamış. Lâkin kendi şâkirdânından Tevhîd Efendi merhûmun ʿilm-i hesâbdan “Nuhbetü'l-hisâb nâmında maṭbuʿ bir te'lîfi vardır.”*”¹³⁴

6.9. Târîh-i Vassâf

Asıl adı *Tecziyetü'l-emşâr ve tezciyetü'l-a'şâr* olan eser, Vassâf tarafından Atâ Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ* adlı eserine zeyil olarak kaleme alınmıştır. İlhanlı tarihinin temel kaynaklarından biri kabul edilen eser, yalnızca siyasî olaylar hakkında değil, dönemin idarî, iktisadî ve sosyal yapısı hakkında da önemli bilgiler içermektedir.¹³⁵ *Menâkıb*'da *Vassâf Târîhi*, Moskov Salih Efendi'nin vefatı münasebetiyle zikredilmektedir. Rivayete göre Moskov Salih Efendi'nin ölüm haberi Râgıb Paşa'ya ulaştırıldığında Paşa, “Eyvah eyvah, Vassâf şimdi öldü!” demiştir. *Menâkıb* müellifi bu ifadeyi açıklayarak Râgıb Paşa'nın maksadının, Moskov Salih Efendi'nin *Vassâf Târîhi*'ni son derece güzel okutup açıklayan bir kişi olduğunu, onun vefatıyla birlikte bu eseri hakkıyla okutacak kimsenin kalmadığını belirtmek olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Bu rivayet, Osmanlı ilim çevrelerinde bazı eserlerin yalnızca okunmakla kalmayıp özel bir uzmanlık alanı hâline geldiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca tarih kitaplarının da medrese ve ilim meclislerinde müzakere edilen metinler arasında yer aldığını ortaya koymaktadır. *Menâkıb*'da Vassâf Târîhi'nin bu şekilde anılması, eserin Osmanlı entelektüel çevrelerinde sahip olduğu itibarı göstermesi bakımından önemlidir.

131 Abdülgafûr Revân Ferhâdî, “Bîdil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/134-135.

132 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 341.

133 Hakan Yekbaş, “Tevhîd, Seyyid Ahmed Tevhîd”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim 16 Aralık 2025, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tevhid-seyyid-ahmed-tevhid-efendi>.

134 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 293.

135 Osman Gazi Özgüdenli, “Vassâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 558-559.

136 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 93.

6.10. Dîvân-ı Enverî

İran edebiyatının en önemli kaside şairlerinden biri kabul edilen Evhadüddin Enverî'nin Dîvânı, Fars edebiyatının klasik eserleri arasında yer almaktadır. Güçlü hayal dünyası, dil hâkimiyeti ve edebî sanatları ustalıklı kullanması sebebiyle Enverî'nin şiirleri yüzyıllar boyunca ilgi görmüş, birçok beyti belagat ve sözlük kitaplarında örnek olarak kullanılmıştır.¹³⁷ *Menâkıbnâme*'de *Dîvân-ı Enverî*, Sultan II. Mahmud devrinde yaşandığı nakledilen bir hadise vesilesiyle zikredilmektedir. Rivayete göre İran'dan gelen bir şair, Enverî'ye ait bir kasideyi kendisine nispet ederek padişaha sunmuştur. Sultan Mahmud da şiirin incelenmesi için Lebîb Efendi'ye müracaat etmiştir. Lebîb Efendi, daha önce Enverî'nin *Dîvânı*'nı mütalaa etmiş olduğundan şiirin aslında Enverî'ye ait olduğunu fark etmiş ve durumun bir intihal vakası olduğunu ortaya koymuştur.¹³⁸ Bu rivayet, Osmanlı ilim ve edebiyat çevrelerinde Fars klasiklerinin ne derece yakından takip edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca bir şiirin aidiyetinin tespit edilebilmesi, dönemin âlim ve ediplerinin klasik metinlere olan vukufiyetini ortaya koymaktadır. *Menâkıbnâme*'de *Dîvân-ı Enverî*'nin bu bağlamda anılması, eserin Osmanlı entelektüel çevrelerindeki otoritesini ve yaygınlığını göstermesi bakımından önemlidir.

6.11. Bahru'l-ma'ârif

Sürûrî'ye ait olup Türk edebiyatının derli toplu ilk belagat kitabı sayılır. Aruz, kafiye, şiir sanatı ve edebiyat terimlerini konu alan eser uzun süre rağbet görmüştür.¹³⁹ *Menâkıb*'de eser, Sürûrî'nin hayatı anlatılırken zikredilmektedir. Rivayete göre Sürûrî, hocası olduğu Şehzade Mustafa'nın eğitimine büyük önem vermiş, onun ilmi ve edebî gelişimine katkı sağlamak amacıyla çeşitli eserler kaleme almıştır. Bu eserler arasında özellikle *Bahru'l-ma'ârif*'in adı anılmakta ve şehzadenin istidadını geliştirmek için yazıldığı belirtilmektedir.¹⁴⁰

6. 12. Vankulu Lügati

Asıl adı *Tercüme-i Şîhâh-ı Cevherî* olan eser, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin Arapça söze lüğünün Vankulu Mehmed Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Osmanlı ilim hayatında büyük rağbet gören eser, İbrâhim Müteferrika tarafından 1141 (1729) yılında iki cilt hâlinde basılmış ve Osmanlı matbaasında basılan ilk eser olarak şöhret kazanmıştır. Uzun yıllar boyunca medre-

137 Abdülkadir Karahan, "Enverî, Evhadüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 267-268.

138 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 113.

139 İsmail Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/170-172 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

140 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 210.

selerde ve ilim çevrelerinde başvurulmuş temel sözlüklerden biri olmuştur.¹⁴¹ *Menâkıb*'da eser, Haşmet Efendi hakkında anlatılan bir latife vesilesiyle zikredilmektedir. Rivayete göre Haşmet Efendi bir gün *Vankulu Lügati*'ni mütalaa ederken babası uzaktan kendisini seyretmektedir. Bunun üzerine Haşmet Efendi şaka yollu olarak: “Efendim, *Vankulu*'na bakacağınıza şu karşınızda duran yavan kulunuza baksanıza!” diyerek babasına takılır ve gülüşürler.¹⁴² Bu rivayet, *Vankulu Lügati*'nin Osmanlı ilim çevrelerinde yaygın olarak okunan ve üzerinde çalışılan temel kaynaklardan biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca sözlüklerin yalnızca dil öğrenme amacıyla değil, ilmî bir meşguliyet ve kültürel birikimin göstergesi olarak da değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

6.13. Tefsîr-i Şerîf

Osmanlı şeyhülislâmlarından Ebüssuûd Efendi'ye ait olan *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ Mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, Osmanlı tefsir geleneğinin en önemli eserlerinden biri kabul edilmektedir. Müellif, tefsirini Sütlüce'deki köşkünde kaleme almış ve eserin önemli bir kısmını Kanûnî Sultan Süleyman'a takdim etmiştir. Rivayete göre Kanûnî, eseri büyük bir takdirle karşılamış, Ebüssuûd Efendi'yi ihsanlarla taltif etmiş ve maaşını artırmıştır.¹⁴³ *Menâkıb*'da bu tefsir, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Ebüssuûd Efendi'ye gösterdiği hürmet münasebetiyle zikredilmektedir. Böylece eser, yalnızca ilmî değeriyle değil, Osmanlı ilim ve devlet hayatındaki itibarıyla da ön plana çıkarılmaktadır.¹⁴⁴ Bu atıf, Osmanlı toplumunda ilmî eserlerin ve özellikle tefsir çalışmalarının ne derece yüksek bir değer gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir. *Menâkıbnâme*'de Ebüssuûd Efendi'nin tefsiri etrafında şekillenen bu anlatı, ilim adamlarının devlet nezdindeki konumuna ve ilmî üretimin toplumdaki saygınlığına işaret etmektedir.

6.14. Makâmât

Harîrî'nin Arap edebiyatında makâme türünün en önemli örneklerinden biri kabul edilen *Makâmât* adlı eseri, dil ve üslûp bakımından klasik Arap nesrinin zirve metinleri arasında yer almaktadır. Müellif, eserinde Ebû Zeyd es-Serûcî adlı hayalî kahramanın maceralarını son derece sanatlı bir dille anlatmış ve böylece Arap belagatinin en başarılı örneklerinden birini ortaya koymuştur.¹⁴⁵ *Menâkıb*'da eser, Kur'ân-ı Kerîm'in fesahat ve belagatinin üstünlüğü anlatılırken zikredilmektedir. Kethüdâzâde, Harîrî gibi büyük ediplerin eserlerinde ayetleri bazen “*qâle'llâhu te'âlâ*” ifadesini kullanmadan kendi metinleri arasında naklettiklerini, buna rağmen Kur'ân üslûbunun diğer ifadelerden açıkça ayrıldığını ve benzerlerinden farklı bir görünüm arz ettiğini belirtmektedir.

141 Mustafa S. Kaçalın, “Vankulu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/513.

142 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 125.

143 Mahmut Sönmez, *Ebüssuûd Efendi Tefsiri'nin Tefsir Usûlü Açısından İncelenmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 14.

144 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 209.

145 Hulusi Kılıç, “el-Makâmât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 414-415.

Böylece Kur'ân'ın lafız ve üslûp bakımından beşer kelâmından ayrılan kendine mahsus bir belagete sahip olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁶ Bu atıf, Kethüdâzâde'nin yalnızca dinî ilimlere değil, Arap dili ve edebiyatının klasik metinlerine de vâkıf olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca onun Kur'ân'ın icazını ve edebî üstünlüğünü açıklarken dönemin en güçlü edebî metinlerinden birini ölçü olarak kullanması, dil ve belagat konularındaki birikimine işaret etmektedir.

6.15. Tevrat

Tevrat, Yahudiliğin kutsal kitabının ilk beş bölümünü ifade etmekte olup Yahudi geleneğinde Hz. Mûsâ'ya vahyedilen ilahi öğretilerin temel kaynağı kabul edilmektedir. Daha geniş anlamda ise Yahudi dinî geleneğini oluşturan çeşitli metinler için de kullanılmaktadır.¹⁴⁷ *Menâkıbnâme*'de Tevrat, Buhtu'n-nasr'ın Kudüs'ü işgal etmesi ve Tevrat nüshalarını ortadan kaldırmasıyla ilgili rivayet bağlamında zikredilmektedir. Anlatıya göre Hz. Üzeyir, kaybolan Tevrat'ı ezberinden yeniden yazdırmış ve böylece kutsal metin muhafaza edilmiştir. Eserin adı bu tarihî-dinî olay vesilesiyle anılmaktadır. Bu atıf, *Menâkıbnâme*'de yalnızca İslâmî kaynaklara değil, diğer semavî dinlere ait kutsal metinlere ve tarihî rivayetlere de yer verildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Kethüdâzâde'nin sohbetlerinde ve anlatılarında dinler tarihine dair malumatın da yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

6.16. Es-Seyfû's-sârim fî 'Ademi Cevâzi Vakfî'l-menkûl ve'd-Derâhim

İmam Birgivî'ye ait olan *es-Seyfû's-sârim fî 'Ademi Cevâzi Vakfî'l-menkûl ve'd-Derâhim*, para ve menkul malların vakfedilmesini câiz gören Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye reddiye mahiyetinde kaleme alınmıştır. Müellif, para vakıflarının meşruiyetini savunan görüşleri eleştirmiş ve bu konuda kendi kanaatini çeşitli risalelerinde ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur.¹⁴⁹ *Menâkıb*'da eser, Birgivî'nin görüşlerinin değerlendirilmesi sırasında zikredilmektedir. Kethüdâzâde, Birgivî'nin bazı eserlerine yönelik eleştirel bir tavır sergilemekte ve *es-Seyfû's-sârim*'i de bu bağlamda anmaktadır. *Menâkıbnâme*'de, Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-hak* adlı eserine atıf yapılarak Birgivî'nin bu konudaki yaklaşımının isabetli bulunmadığı ifade edilmektedir.¹⁵⁰ Bu örnek, Kethüdâzâde'nin okuduğu veya bildiği eserleri eleştirel bir süzgeçten geçirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. *Menâkıbnâme*'de yer alan değerlendirmeler, onun metinleri yalnızca nakleden bir âlim olmadığını, farklı görüşleri karşılaştırarak kendi kanaatini ortaya koyduğunu göstermektedir. Ayrıca Birgivî ile Ebüssuûd arasında cereyan eden para vakıfları tartışmasının XIX. yüzyılda da hatırlandığını ve ilmi

146 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 132.

147 Baki Adam, "Tevrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 40-45.

148 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 207-208.

149 Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 191-194.

150 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 148.

çevrelerde tartışılmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

6. 17. Mîzânü'l-hak

Eserin tam ismi *Mîzânü'l-hak fî İhtiyâri'l-ehak* olup Kâtip Çelebi'nin telif ettiği son eserdir. Devrinin tartışmalı konularının müspet fikirlerle açıklanmasından ibarettir.¹⁵¹ *Menâkıb*'da Birgîvî'nin eserin eleştirildiği kısımda referans olarak Kâtip Çelebi'nin bu eseri gösterilir.¹⁵²

6.18. Ahsenü'l-hadîs

Okçuzâde Mehmed Şâhî'ye ait olan *Ahsenü'l-hadîs*, kırk hadis tercümesi ve şerhinden meydana gelen bir eserdir. Müellif, seçtiği hadisleri manzum olarak Türkçeye tercüme etmiş, ardından bu hadisleri ayetler, hadisler, hikâyeler, kıssalar, atasözleri, şiiirler ve tasavvufî açıklamalarla zenginleştirerek şerh etmiştir. Eserin tercüme kısmı manzum, şerh kısmı ise mensur olarak kaleme alınmıştır. Ağır ve sanatlı diliyle dikkat çeken eser, Osmanlı kırk hadis geleneğinin önemli örneklerinden biri kabul edilmektedir.¹⁵³ Eser ağır bir dille yazılmış ve manzum tasavvufî şerhler ve hikâyelerle zenginleştirilmiştir. Birçok yazması bulunmaktadır.¹⁵⁴ *Menâkıb*'da müellifi Okçuzâde Mehmed Şâhî'nin faziletleri ve ilmî şahsiyeti anlatılırken zikredilmektedir.¹⁵⁵ Bu atıf aynı zamanda *Menâkıb*'da hadis, tasavvuf ve edebiyatı bir araya getiren eserlerin de yer aldığını ortaya koymaktadır.

6.19. En-Nazmü'l-mübîn fî Âyâtî'l-erba'in

Okçuzâde Mehmed Şâhî'ye ait olan *En-Nazmü'l-mübîn fî Âyâtî'l-erba'in*, kırk ayet tercümesi ve bu ayetlerin şerhlerinden meydana gelen bir eserdir. Müellif, seçtiği ayetleri dörtlükler hâlinde Türkçeye tercüme etmiş, ardından bunları çeşitli dinî ve ahlaki açıklamalarla şerh etmiştir. Anadolu sahasında kırk ayet türünün ilk örneklerinden biri kabul edilen eser, müellifin daha önce kaleme aldığı *Ahsenü'l-hadîs*'in gördüğü ilgi üzerine yazılmıştır.¹⁵⁶ *Menâkıb*'da eser müstakil olarak ele alınmamakta, Okçuzâde Mehmed Şâhî ve eserleri hakkında bilgi verilirken zikredilmektedir.¹⁵⁷ Bu durum, Osmanlı ilim ve edebiyat çevrelerinde kırk hadis geleneğinin yanında kırk ayet

151 Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 36-40.

152 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 148.

153 Christine Woodhead, "Okçuzâde Mehmed Şâhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 335-336.

154 Yılmaz Öksüz, *Okçuzâde Mehmed Şâhî'nin Ahsenü'l-Hadîs'i (İnceleme-Metin)*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 19.

155 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 138.

156 Öksüz, *Okçuzâde Mehmed Şâhî'nin Ahsenü'l-Hadîs'i*, 17.

157 Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 138.

geleneğinin de ilgi gördüğünü göstermektedir.

6.20. Müşkîlât-ı Hâkânî

Menâkıb'da her ne kadar *Müşkîlat-ı Hâkânî* denmişse de kastedilen Hâkânî-i Şîrvânî'nin *Dîvân*'ıdır.¹⁵⁸

6.21. Halebî

Osmanlı âlimi ve fakih olan İbrahim b. Muhammed Halebî. Hanefî fıkına dair *Mülteka'l-e-bhur*, *Gunyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî* (Halebî kebîr diye tanınır), *Muhtasarı Gunyetü'l-mütemellî* (Halebî sagîr adıyla bilinir) yazmıştır.¹⁵⁹ *Menâkıb*'da kuyu suyu üzerine sorulan bir soru nedeniyle ismi geçer.¹⁶⁰

SONUÇ

Osmanlı münevverlerinin okuma kültürünü tespit etmek amacıyla genellikle tereke kayıtları, muhallefât defterleri ve vakfiye metinlerinden yararlanılmaktadır. Bu çalışmada ise farklı bir yöntem izlenmiş, Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin *Menâkıb*'ından hareketle okuduğu, ictibas ettiği, talebelerine okuttuğu ve eğitim hayatında karşılaştığı eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece yalnızca bir kitap listesi ortaya konulmamış, aynı zamanda XIX. yüzyıl Osmanlı ilim ve kültür dünyasının önemli simalarından biri olan Kethüdâzâde'nin entelektüel profili belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada tespit edilen eserler, Kethüdâzâde'nin son derece geniş ve çok yönlü bir okuma dünyasına sahip olduğunu göstermektedir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi klasik İslâmî ilimlerin yanında sözlükler, tarih kitapları, astronomi eserleri, siyer kaynakları ve divanlar da onun ilgi alanları arasında yer almaktadır. Bu durum, onun yalnızca medrese müfredatıyla sınırlı bir âlim olmadığını, farklı disiplinlere açılan geniş bir bilgi ufkuyla sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmanın dikkat çekici sonuçlarından biri, Kethüdâzâde'nin okuma kültüründe edebiyatın merkezî bir yer işgal etmesidir. Tespit edilen eserlerin önemli bir kısmını divanlar, mesnevîler, manzum sözlükler ve klasik edebî metinler oluşturmaktadır. Özellikle Sa'dî, Hâfız, Attâr, Câmî, Sâib-i Tebrîzî ve Mevlânâ gibi Fars edebiyatının temel isimlerine yapılan atıflar, onun düşünce dünyasının yalnızca medrese geleneğiyle değil, Fars hikmet ve irfan geleneğiyle de şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, Osmanlı ilim hayatında Farsçanın ve Fars klasiklerinin XIX. yüzyılda da etkisini sürdürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁵⁸ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 70.

¹⁵⁹ Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 231-232.

¹⁶⁰ Hoca Emin, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif*, 36.

Kethüdâzâde'nin eserlerden yaptığı iktibaslar incelendiğinde, onun şiire ve edebî metinlere yalnızca estetik bir zevk unsuru olarak yaklaşmadığı görülmektedir. Nakledilen beyitlerin büyük çoğunluğu ahlak, hikmet, nefis terbiyesi, marifet, tasavvuf ve insanın kendini tanıması gibi temalar etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu yönüyle şiir ve edebiyat, onun nazarında bir sanat faaliyetinden çok ahlaki ve manevi eğitimin aracı niteliğindedir. Özellikle *Gülistân*, *Mesnevî*, *Subhatü'l-ebrâr*, *Sâib Dîvânı* ve *Şad Kelime* gibi eserlerden yapılan nakiller, onun hikmet merkezli bir okuma anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Tespit edilen eserler, Kethüdâzâde'nin ilmî kişiliğinde medrese ile tekke kültürünün birleştiğini de ortaya koymaktadır. Bir taraftan *Akâid-i Celâlî*, *Beydâvî Tefsiri*, *Keşşâf* ve *Fıkh-ı Ekber* gibi klasik medrese metinleriyle yetişmiş; diğer taraftan *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, *Nefehâtü'l-üns*, *Hilyetü'l-evliyâ*, *Mesnevî* ve benzeri eserlerle tasavvufi birikimini geliştirmiştir. Bu durum, onun bilgi anlayışında ilim ile irfanı birbirini tamamlayan unsurlar olarak gördüğünü göstermektedir. Kethüdâzâde'nin eğitim anlayışı okuttuğu eserler üzerinden takip edilebilmektedir. Talebelerine okuttuğu eserlerin önemli bir kısmını *Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhfe-i Vehbî* ve *Sübha-i Sıbyân* gibi dil öğretimine yönelik metinler oluşturmaktadır. Bunun yanında *Pend-i Gülistân* gibi ahlaki eserlerin okutulması, onun eğitim anlayışında yalnızca bilgi aktarımının değil, karakter ve ahlak terbiyesinin de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bununla birlikte Kethüdâzâde, talebelerinin isteği üzerine astronomi ve diğer pozitif ilimlere dair eserler de okutmuştur.

Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, Kethüdâzâde'nin eleştirel ve mukayeseli bir okuma pratiğine sahip olmasıdır. O, okuduğu eserlerdeki görüşleri olduğu gibi nakletmekle yetinmemekte, zaman zaman değerlendirmekte, karşılaştırmakta ve kendi kanaatini ortaya koymaktadır. *Fıkh-ı Ekber*'de yer alan bazı görüşlere itiraz etmesi, *Hey'et-i İslâmiyye* müellifini eleştirmesi veya çeşitli tarihî ve itikadî meselelerde farklı kaynakları karşılaştırması bunun örnekleridir. Bu durum, onun pasif bir okuyucu değil, metinlerle tartışan ve onları yeniden yorumlayan bir münevver olduğunu göstermektedir. Son olarak Kethüdâzâde'nin okuma dünyasının yalnızca İslâmî literatürle sınırlı olmadığı da görülmektedir. İncil'e ve Tevrat'a yaptığı atıflar, *Katerina Tarihi* gibi Batı kaynaklarından yararlanması ve farklı bilgi alanlarına ilgi göstermesi, onun yaşadığı dönemin birçok âliminden daha geniş ufuklu bir entelektüel profile sahip olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Kethüdâzâde, XIX. yüzyıl Osmanlı ilim ve kültür hayatında medrese, tekke ve edebiyat çevrelerini bir araya getiren; ilim, irfan ve hikmeti aynı potada değerlendiren çok yönlü bir Osmanlı münevveri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, menakıpnamelemlerin yalnızca biyografik ve menkıbevi bilgiler veren metinler olmadığını, aynı zamanda Osmanlı aydınlarının okuma kültürünü, zihniyet dünyasını ve entelektüel ilişkilerini ortaya koyabilecek önemli kaynaklar arasında yer aldığını da göstermektedir.

Tablo 1: *Menâkıb*'daki eserlerin listesi¹⁶¹

No	Eserin Adı	Yazarı	Türü	Atıf Türü
1	<i>Beydâvî Tefsiri (En-vârü 't-tenzîl ve Esrârü 't-te 'vîl)</i>	Kadı Beydâvî	Tefsir	Tahlil/Değerlendirme
2	<i>Tefsir-i Kebir</i>	Fahreddin Râzî	Tefsir	Tahlil/Değerlendirme
3	<i>El-Keşşâf</i>	Zemahşerî	Tefsir	Tahlil/Değerlendirme
4	<i>Burhan-ı Kâtî'</i>	Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî	Sözlük	Tahlil/Değerlendirme
5	<i>El-Kâmûsu 'l- muhît Tercümesi</i>	Mütercim Asım Efendi	Sözlük	Tahlil/Değerlendirme
6	<i>Et-Tarîkatü 'l-Muhammediyye</i>	İmam Birgivî	Dinî Eser	Tahlil/Değerlendirme
7	<i>Emsile</i>	Hz. Ali	Gramer	Tahlil/Değerlendirme
8	<i>Sübha-i Sıbyân</i>	?	Sözlük	Tahlil/Değerlendirme
9	<i>İhyâu Ulumi 'd-din</i>	İmam Gazzâlî	Dinî Eser	Tahlil/Değerlendirme
10	<i>Tuhfe-i Vehbî</i>	Sünbülzâde Vehbî	Sözlük	Tahlil/Değerlendirme ve Okutulan Eser
11	<i>Kaside-i Tantarâniye</i>	Tantarânî	Şiir/Edebiyat	Tahlil/Değerlendirme
12	<i>Dîvân</i>	Hâfız-ı Şîrâzî	Edebiyat	Tahlil/Değerlendirme
13	<i>Gülistân</i>	Sadî-i Şîrazî	Edebiyat	Tahlil/Değerlendirme
14	<i>Baharistân</i>	Molla Câmi	Edebiyat	Tahlil/Değerlendirme
15	<i>Dîvân</i>	Neccârzâde Rıza	Edebiyat	Tahlil/Değerlendirme
16	<i>Hey'et-i İslâmiyye</i>	?	Astronomi	Tahlil/Değerlendirme
17	<i>Dîvân</i>	Bâkî	Edebiyat	Tahlil/Değerlendirme
18	<i>Aynü 'l-a 'yân (Tefsîru Sûreti 'l-Fâtîha)</i>	Molla Fenârî	Tefsir	Tahlil/Değerlendirme
19	<i>Dîvân</i>	Nef'î	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
20	<i>Dîvân</i>	Sultan 3. Ahmed	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)

161 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif* adlı eserde Kethüdâzâde'nin okuduğu, okuttuğu, tavsiye ettiği veya çeşitli vesilelerle atıfta bulunduğu eserler tespit edilerek aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Eserlerin belirlenmesinde *Menâkıb* metninde yer alan doğrudan eser adları, müellif isimleri ve metin içi atıflar esas alınmıştır. Tablo hazırlanırken aynı eserin farklı yerlerde tekrarlanan kayıtları tek bir eser olarak değerlendirilmiş; eserler içerikleri dikkate alınarak tefsir, fıkıh, sözlük, tarih, edebiyat, biyografi, astronomi ve benzeri türler altında tasnif edilmiştir. Böylece Kethüdâzâde'nin ilgi alanları ile okuma ve tedris faaliyetlerinde öne çıkan eserler toplu olarak ortaya konulmuştur.

21	<i>Nefahâtü'l-üns</i>	Abdurrahman Câmî	Biyografi	İktibas (Kethüdâzâde)
22	<i>Ahlâk-ı Alâ'î</i>	Kınalızâde Ali Çelebi	Ahlak	İktibas (Kethüdâzâde)
23	<i>Mesnevi-i Ma'nevî</i>	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
24	<i>Tarih-i 'Atâ</i>	Tayyarzade Ahmed Atâ Bey	Tarih	İktibas (Kethüdâzâde)
25	<i>Fetvâ</i>	İbn-i Kemal	Fıkıh	İktibas (Kethüdâzâde)
26	<i>Katerina Tarihi</i>	Kastra	Tarih	İktibas (Kethüdâzâde)
27	<i>Mantiku't-tayr</i>	Feridüddin Attar	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
28	<i>Tefsir-i Mevâkıb</i>	İsmail Ferruh Bey	Tefsir	İktibas (Kethüdâzâde)
29	<i>Hadikatü'l-Cevâmi'</i>	Hüseyin Ayvan-sarâyî	Kaynak Eser	İktibas (Kethüdâzâde)
30	<i>Dîvân</i>	Keçecizâde İzzet Molla	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
31	<i>Hilyetü'l evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ</i>	Ebû Nuaym el-İsfahânî	Biyografi	İktibas (Kethüdâzâde)
32	<i>El-Fetâva'l-hadisîyye</i>	İbn Hacer el-Heytemî	Fıkıh	İktibas (Kethüdâzâde)
33	<i>Dîvân</i>	(Antakyalı) Münîf	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
34	<i>Dîvân</i>	Bağdatlı Rûhî	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
35	<i>Mevakiü'n-nücum</i>	Muhyiddin İbnü'l-Arabî	Astronomi	İktibas (Kethüdâzâde)
36	<i>Dîvân</i>	Koca Ragıp Paşa	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
37	<i>Dîvân</i>	Hoca Neşet	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
38	<i>Fıkıh-ı Ekber</i>	İmam-ı Azam Ebu Hanife	Fıkıh	İktibas (Kethüdâzâde)

39	<i>Dîvân</i>	Yavuz Sultan Selim	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
40	<i>Dîvân</i>	Bosnalı Sabit	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
41	<i>Dîvân</i>	Sâib	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde) ve Okunan Eser (Kethüdâzâde)
42	<i>Siyer-i Veysî</i>	Veysî	Siyer	İktibas (Kethüdâzâde)
43	<i>Ravzatü'ş-şühedâ</i>	Hüseyin Vâiz	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
44	<i>Subhatü'l-ebrâr</i>	Molla Câmi	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
45	<i>Sad Kelime</i>	Câhız	Edebiyat	İktibas (Kethüdâzâde)
46	<i>Tuhfe-i Şâhidî</i>	İbrahim Şahidî	Sözlük	Okutulan Eser
47	<i>Pend-i Gülistan</i>	Muhammed Şerîfî	Edebiyat	Okutulan Eser
48	<i>Sübha-i Sıbyân</i>	?	Sözlük	Okutulan Eser
49	<i>Dergehnâme</i>	Hâsib	Edebiyat	İktibas (Müellif)
50	<i>Tuhfe-i Se-Zebân</i>	Hayret Efendi	Sözlük	İktibas (Müellif)
51	Bostan	Sadî-i Şirazî	Edebiyat	İktibas (Müellif)
52	Marifetnâme	Erzurumlu İbrahim Hakkı	Ansiklopedik Eser	İktibas (Müellif)
53	Ravzatü'l-ahbâb	Cemal el-Hüseynî	Tarih	İktibas (Müellif)
54	Fezleke	Kâtip Çelebi	Tarih	İktibas (Müellif)
55	<i>Akâid-i Celâlî</i>	Devvânî	Akaid	Okunan Eser (Kethüdâzâde)
56	<i>Halebî</i>	İbrahim b. Muhammed Halebî	Fıkıh	Bahsedilen Eser
57	<i>Dîvân</i>	Hâkânî-i Şirvânî	Edebiyat	Bahsedilen Eser

58	<i>En-Nazmü 'l-mübîn fî Âyâtî 'l-erbaîn</i>	Okçuzâde Meh- med Şâhî	Dinî Eser	Bahsedilen Eser
59	<i>Ahsenü 'l-hadîs</i>	Okçuzâde Meh- med Şâhî	Dinî Eser	Bahsedilen Eser
60	<i>Mîzânü 'l-hak</i>	Kâtip Çelebi	Dinî ve İlmi Eser	Bahsedilen Eser
61	<i>Es-Seyfû 's-sârim fî Ademi Cevâ- zi Vakfî 'l-menkûl ve 'd-derâhim</i>	İmam Birgivî	Fıkıh	Bahsedilen Eser
62	<i>Makâmât</i>	Harîrî	Edebiyat	Bahsedilen Eser
63	<i>Tefsir-i Şerif</i>	Ebu's-Suûd Efendi	Tefsir	Bahsedilen Eser
64	<i>Vankulu Lügati</i>	Vankulu Meh- med Efendi	Sözlük	Bahsedilen Eser
65	<i>Bahrü 'l-ma 'ârif</i>	Sürûrî	Belagat	Bahsedilen Eser
66	<i>Dîvân</i>	Enverî	Edebiyat	Bahsedilen Eser
67	<i>Vassâf Tarihi</i>	Fazlillâh b. Ebî Naîm-i Yezdî	Tarih	Bahsedilen Eser
68	<i>Nuhbetü 'l-hisâb</i>	Tevhid Efendi	Matematik	Bahsedilen Eser
69	<i>Tûr-ı Marifet</i>	Mirza Bîdil	Edebiyat	Bahsedilen Eser
70	<i>Tûfân-ı Marifet</i>	Hoca Neşet	Edebiyat	Bahsedilen Eser
71	<i>El-Keşkûl</i>	Bahaeddin Âmilî	Edebiyat	Bahsedilen Eser
72	<i>Fevâtihu 'l-esrâr</i>	Hüseyin Mey- büdü	Edebiyat	Bahsedilen Eser
73	<i>Hadikatü 's-sü 'edâ</i>	Fuzûlî	Edebiyat	Bahsedilen Eser
74	<i>Hilye-i Hâkânî</i>	Hâkânî Mehmed Bey	Edebiyat	Bahsedilen Eser
75	<i>Pend-i Attâr</i>	Feridüddin Attâr	Edebiyat	Bahsedilen Eser
76	<i>İncil</i>		Dinî Eser	Bahsedilen Eser
77	<i>Tevrat</i>		Dinî Eser	Bahsedilen Eser

KAYNAKLAR

- Adam, Baki. “Tevrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/40-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.
- Akman, Mustafa. “Devvânî’nin Akâidu’l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Aralık 2017), 475-500.
- Arslan, Mehmet. “Ârif, Kethudâ-zâde Hacı Mehmed Ârif Efendi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim 30 Aralık 2025). <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-kethudazade-haci-mehmed-arif>.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Molla Fenârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/247-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aykaç, Mehmet. “Cemâl el-Hüseynî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/303-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Başaran, Ayşe Gül. *Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü’l-Cevami (2. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü’l-Müfessirîn)*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Cunbur, Müjgan. “Ârif”. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* 1/435. Ankara: AKM Yayınları, 2001.
- Çağrııcı, Mustafa. “İbrahim Hakkı Erzurumî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/305-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrııcı, Mustafa. “İhyâü Ulûmi’d-Dîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/10-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Davud, Fatîn. *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü’l-Eş’âr)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Değirmenci, Tülün. “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011), 7-43.
- Demirbağ, Ömer. *Koca Ragıb Paşa ve Divan-ı Ragıb*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

- Durmuş, İsmail. “el-Emsile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail. “et-Tantarâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/576-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Düzenli, Mesut Bayram. *Tuhfe-i Se-Zebân*. İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2015.
- el-İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakatü'l-Aşfiyâ: Allah Dostlarının Dünyası*. çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız - Zekeriya Yıldız. İstanbul: Ocak Yayınları, 2015.
- Erkan, Mustafa. “Dürretü't-Tâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erten, Saniye Rukiye. *Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'ndeki Bağdatlı Rûhî Dîvânı Nüshası (Metin-İnceleme)*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Erünsal, İsmail E. “Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif”. *Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı*. ed. Abdullah Esen vd. 355-362. İstanbul: TEDEV Yayınları, 2022.
- Erünsal, İsmail E. “Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu: XVI-XVII. Asırlar”. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*. 69-94. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Ferhâdî, Abdülgafûr Revân. “Bîdil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/134-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gök, Taner. *Kethüdâzâde Arif Divânı (İnceleme-metin)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Kâtib Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Gölcük, Şerafettin-Bebek, Adil. “el-Fıkh'ül-Ekber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Güldöşüren, Arzu. “Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25 (2002), 334-335.
- Güleç, İsmail. “Sürûrî, Muslihuddin Mustafa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/170-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Güngör, Şeyma. “Hadîkatü's-Suadâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Güzelyüz, Ali. *Hâca Naş'at, Tûfân-ı Ma'rifat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Has, Şükrü Selim. “Halebî, İbrâhim b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/231-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hoca Emin. *Menâkıb-ı Kethüdazade Mehmed Arif*. İstanbul: [Yayıncı Yok], 1305.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Mevâki'un Nucûm*. çev. Abdullah Taha Feraizoğlu. İstanbul: Kitsan, 1998.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri 1/16*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969.
- İpşirli, Mehmet. “Atâ Bey, Tayyarzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İsen, Mustafa-Bilkan, A. Fuat. *Sultan Şairler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Kaçalin, Mustafa S. “Mütercim Âsım Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32/200-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kaçalin, Mustafa S. “Vankulu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/513. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kallek, Cengiz. “İbn Hacer el-Heytemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/531-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karacan, Turgut. “Sâbit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/349-350. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karahan, Abdülkadir. “Enverî, Evhadüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/267-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Hüseyn Vâiz-i Kâşîfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/16-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karlığa, H. Bekir. “Kâdî Mîr Meybüdü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kartal, Ahmet. *Doğu'nun Uzun Hikayesi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2014.
- Kılıç, Atabey. “Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân-1-(İnceleme)”. *Journal of Turkish Studies* 1/2 (2006), 85-104.
- Kılıç, Hulusi. “el-Makâmât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/414-415. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Kılıç, Hulusi. “el-Kāmûsü’l-Muhî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24/287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kiremitçi, Ferdi. *Muhammed Şerîfî’nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eğitim Anlayışı ve Pend-i Gülistan Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Koçu, Reşad Ekrem. “Ârif Efendi (Kethüdâzâde Mehmed)”. *İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1959), 996-999.
- Kuru, Selim Sırrı. “Sünbülzâde Vehbî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kut, Günay - Kut, Turgut. “İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergeh-nâme”. *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Armağanı*. ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont vd. 215-216. İstanbul: Editions Divit Press, 1987.
- Küçük, Sabahattin. *Antakyalı Münif Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Kütükoğlu, Bekir. “Fezleke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Martı, Huriye. *Birgivî Mehmed Efendi: Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Okuma Becerileri Dersi Öğretim Programı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Muhacır, Esra. “Osmanlıda Okuma Gelenekleri ve Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kütüphane Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Temmuz 2023), 201-216.
- Naci, Muallim. *Osmanlı Şairleri*. haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Okumuş, Ömer. “Bahâeddin Âmilî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Öksüz, Yılmaz. *Okçuzâde Mehmed Şâhî’nin Ahsenü’l-Hadîs’i (İnceleme-Metin)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Özek, Ali. “el-Keşşâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Vassâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/558-559. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Öztürk, Zehra. “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5/9 (2007), 401-446.
- Sadıkoglu, S. Cengiz. “Sâib-i Tebrîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Sevgi, H. Ahmet. “Mantıku’t-Tayr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/29-30. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Sezer-Aydınlı, Elif-Schick, İrvin Cemil. “Osmanlı İstanbul’unda Sese Dönüşen Kitaplar”. *Zemin: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları* 5 (2023), 50-111.
- Sönmez, Mahmut. *Ebussuûd Efendi Tefsiri’nin Tefsir Usûlü Açısından İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Sümbülzâde Vehbî. *Tuhfe-i Vehbî*. haz. Ahmet Yenikale. Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2012.
- Şahin, Ebubekir Sıddık. *Keçeci-zade İzzet Molla’nın Divanları: Bahar-ı Efkâr ve Hazan-ı Asar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Şahin, Şeyda Ülkü. *Azîz Neseî’nin (V. 700/1300 [?]) Tasavvuf Anlayışında ‘Kendini Bilme’ Yolları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Attâr, Ferîdüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/95-98. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şirâzî, Şeyh Sadî. *Bostan ve Gülistan*. çev. Kilisli Rıfat Bilge. İstanbul: Meral ve Can Yayınevi, 1980.
- Türer, Osman. “Hilyetü’l-Evliyâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uludağ, Süleyman. “Nefehâtü’l-Üns”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Hâkânî Mehmed Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/166-168. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdâzâde Arif Efendi”. *Belleten* 20/79 (Temmuz 1956), 485-527.
- Woodhead, Christine. “Okçuzâde Mehmed Şâhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yazıcı, Tahsin. “Gülistân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/240-241. İstanbul: TDV

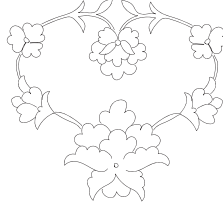
Yayınları, 1996.

Yazıcı, Tahsin. “Hâfız-ı Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/103-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yekbaş, Hakan. “Tevhîd, Seyyid Ahmed Tevhîd”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 16 Aralık 2025. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tevhid-seyyid-ahmed-tevhid-efendi>

Yüksel, Emrullah. “Birgivî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Zemahşerî. *Keşşâf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları (TYEKY), 2020.

Klasik Divan

Uluslararası Dil, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (KD-UDKEAD)
International Journal of Language, Culture and Literature Researches (KD-IJLCLR)

E-ISSN: 3023-820X
Yaz 2026 Summer 2026
Cilt 3 Volume 3
Sayı 1 Issue 1